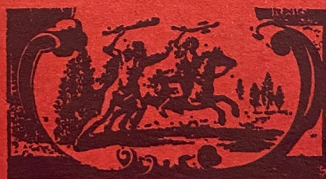

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΑΘΗΝΑ 1998

Ρήγας Βελεστινλής. Σχέδιο Ν. Μοσχοβάκη.
'Εθνικὸν Ἱστορικὸν Μουσεῖο, Ἀθήνα.

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ

ΡΗΓΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗΣ

ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ

ΑΘΗΝΑ 1998

ISBN 960 - 560 - 012 - 9

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα έκδοση εντάσσεται στο πλαίσιο των εκδηλώσεων που οργάνωσε η Βουλή των Ελλήνων προκειμένου να τιμήσει τη διακοσιοστή επέτειο από τον μαρτυρικό θάνατο του Ρήγα Φεραίου-Βελεστινλή και τη γέννηση του εθνικού μας ποιητή Διονυσίου Σολωμού.

Στο βιβλίο αυτό του καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Πασχάλη Κιτρομηλίδη επιχειρείται η παρουσίαση στον ελληνικό λαό και ειδικότερα στη νεολαία μας της δράσης και του πνευματικού έργου του Ρήγα, του πρωτομάρτυρα της ελληνικής εθνεγερσίας, αλλά και του πρωτοπόρου σπορέα των ιδεών του ριζοσπαστικού συνταγματισμού, της ισοπολιτείας, του δημοκρατικού πατριωτισμού, του κοινωνικού εξισωτισμού και της συνεργασίας των λαών. Η παρουσίαση αυτή έχει συγκριτική βάση και γίνεται σε συνάρτηση με τη δυναμική που ανέπτυξαν στην υπόλοιπη Ευρώπη το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού και η Γαλλική Επανάσταση.

Η σκέψη και η δράση του Ρήγα επικεντρώνονται

στην αντίληψη της κοινότητας των πολιτών ως υπέρτατου και αυτόνομου πολιτειακού οργάνου, χωρίς την παρεμβολή φυλετικών, εθνικών, θρησκευτικών και ταξικών διακρίσεων. Ο «αυτοκράτωρ λαός» συγκροτεί την πολιτεία απολαμβάνοντας την ελευθερία ως δημόσιο αγαθό, αλλά και έχοντας την αποκλειστική ευθύνη για τη διατήρηση και διεύρυνση του φάσματος των πολιτικών και κοινωνικών του δικαιωμάτων.

Σε μια εποχή που η αντιφατική διαδικασία της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και της επέκτασης των εθνοπολιτισμικών αντιθέσεων, οι οποίες πλήττουν εκτεταμένες ζώνες του πλανήτη, δημιουργεί αμηχανία και κενό ιδεολογίας, το έργο του Ρήγα έχει τη δυνατότητα να γονιμοποιήσει και πάλι την εθνική μνήμη και τον δημόσιο λόγο, ενσταλάζοντάς τους τη ζείδωρη πνοή των διαφωτιστικών και δημοκρατικών ιδεών, που αποτελούν την κορωνίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Οι οραματισμοί του Ρήγα είναι ακόμη ζωντανοί και επίκαιροι. Πιστεύω ότι μπορούν να εξυπηρετήσουν και στις μέρες μας τα πανανθρώπινα ιδεώδη της προόδου, της αλληλοκατανόησης και της συνεργασίας των λαών, της ατομικής και συλλογικής χειραφέτησης.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΧΡ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ
Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων

Σεπτέμβριος 1998

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Συναισθάνομαι βαθιά τὴν τιμὴν — ἀλλὰ καὶ τὴν εὐθύνην — ποὺ μοῦ ἔκανε ὁ κατ' ἐξοχὴν θεσμὸς τῆς δημοκρατικῆς διακυβέρνησης τῆς χώρας, ἡ Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, νὰ μοῦ ἀναθέσει νὰ παρουσιάσω μὲ τὸν κριτικὸ λόγον τῆς ἱστορικῆς ἀνάλυσης καὶ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης τὴν πράξιν καὶ τὸν στοχασμὸ τοῦ θεμελιωτῆ τῆς νεότερης δημοκρατικῆς παράδοσης στὰ Βαλκάνια, τοῦ Ρήγα Βελεστινλή, μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς διακοσιοστῆς ἐπετείου τοῦ μαρτυρίου του. Θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου στὸν Πρόεδρον τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων κύριον Ἀπόστολον Κακλαμάνη γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνην του.

Τὸ ἔργον μου διευκολύνθηκε τὰ μέγιστα χάριν τοῦ πνεύματος τῆς συνεργασίας τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, συναδέλφου καθηγητῆ κ. Π. Τζωρτζόπουλου.

Ὁ Διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος καὶ Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Μορφωτικοῦ τῆς Ἰδρύματος κύριος Θ. Καρατζᾶς, μὲ τὸ γνωστὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν προαγωγὴν τῶν

πνευματικῶν ἔργων, πρόθυμα ἔδωσε τὴ συγκατάθεσὴ του νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ παρόντος βιβλίου κατάλληλα διασκευασμένο, διευρυμένο καὶ ἐνημερωμένο, τὸ κείμενο γιὰ τὸν Ρήγα ἀπὸ τὸ βιβλίο μου, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες* (Ἀθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1996).

Γιὰ τὴν πολύπλευρη βοήθειά τους στὴ διεκπεραίωση τῆς ἐντολῆς τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τοὺς συνεργάτες τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα κυρίου Γεώργιο Κόκκινο καὶ Εὐάγγελο Δρακόπουλο. Στὴ συναγωγὴ τῆς εἰκονογράφησης βοήθησε ἡ κυρία Αἰκατερίνη Φλεριανοῦ.

Στὴν πραγματοποίησιν τῆς ἔκδοσης συνέβαλαν θετικὰ ἔμπειροι συμπαραστάτες ἀπὸ παλαιότερες ἤδη συνεργασίες μας, ἡ κυρία Ἑλένη Γεωργιάδου καὶ ὁ κύριος Σταῦρος Ἀνεστίδης. Ὁ κύριος Χρῆστος Α. Δάρρας καὶ οἱ συνεργάτες τοῦ «Ἰδεογράμματος» προσέφεραν τὸ καλὺτερο ποὺ διαθέτει ἡ τέχνη τῆς παραδοσιακῆς τυπογραφίας σήμερα στὴ χώρα μας. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους ἀπὸ καρδιᾶς.

Π. Μ. Κ.

15 Αὐγούστου 1998

I

Οί ζυμώσεις που προκάλεσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὰ ἑλληνικὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ στὴν ἑλληνικὴ κοινωνικὴ σκέψη κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰώνα βρῆκαν τὴ δραματικότερη ἔκφρασή τους στὶς πολιτισμικὲς καὶ πολιτικὲς δραστηριότητες τοῦ Ρήγα Βελεστινλή. Οἱ καίριες ἱστορικὲς ἐμπειρίες που σημάδεψαν αὐτὴ τὴ δεκαετία, ἡ πικρὴ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ μετὰ τὴ λήξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1787-1792 καὶ τὴν ἐγκατάλειψη γιὰ μίαν ἀκόμη φορὰ τῶν Ἑλλήνων στὴν τύχη τους, καθὼς καὶ ὁ ἀντίκτυπος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, ἔδρασαν ὡς καταλύτες γιὰ τὴν ἐμφάνιση — ἔστω καὶ σὲ περιορισμένη κλίμακα — νέων μορφῶν πολιτικῆς συμπεριφορᾶς, που τὴ χαρακτήριζαν ἡ συνειδητὴ δράση, ἡ προσήλωση σὲ καθορισμένους στόχους, ἡ ὀργάνωση, καὶ ἡ ἐπιδίωξη τῆς πολιτειακῆς ἀλλαγῆς. Ἡ νέα ἐκδοχὴ τῆς πολιτικῆς πράξης σημείωσε τὴν κορύφωση ἐνὸς αἰώνα ἰδεολογικῶν ἀλλαγῶν, που ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ ὀνομάζεται συμβατικὰ στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας Ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Ρήγας ὑπῆρξε

ὁ ἐπιφανέστερος ἐκφραστής τῆς νέας ἀντίληψης τῆς πολιτικῆς πράξης, τῆς ὁποίας ἡ ἀφετηρία ἐντοπιζόταν στὴ χρεωκοπία τῶν ἐλπίδων ποὺ οἱ προηγούμενες γενεές τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχαν στηρίξει στὴ «φωτισμένη» ἀπολυταρχία ὡς φορέα τῆς ἀλλαγῆς. Ὁ Ρήγας πρόβαλε στὸ προσκλήνιο τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς σκέψης ὡς διερμηνευτῆς τοῦ ριζοσπαστικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ πραγματώθηκε μὲ τὴν ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης, ὅπως τὴ συνέθεσε ὁ ἴδιος μὲ τὶς ἐπαναστατικὲς πολιτικὲς του πρωτοβουλίες.

Ὁ ριζοσπαστισμὸς τοῦ Ρήγα ὑπῆρξε ἐπακόλουθο τῆς κριτικῆς του στάσης ἀπέναντι στὴ σύγχρονή του κοινωνικὴ πραγματικότητα, τὴν ὁποία βίωσε μεγαλώνοντας μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Ἡ ἐμπειρία τῶν δεινῶν τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, σὲ ἐποχὴ κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ, εἶχε προηγηθεῖ μιᾶς σταδιοδρομίας βασισμένης σὲ συνεχὴ γεωγραφικὴ, κοινωνικὴ καὶ διανοητικὴ κινητικότητα. Ὁ Ρήγας γνώρισε ὅλες τὶς ὀψεις τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης τοῦ γένους ὑπὸ τὶς συνθῆκες τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς, ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴν κοινωνία τῆς Θεσσαλίας ὡς τὶς ἡγεμονικὲς αὐλὲς τῆς Βλαχίας. Οἱ ἐμπειρίες αὐτὲς ἀπέτελεσαν τὴν ὑπαρξιακὴν βάση τῆς ἐτυμηγορίας του σχετικὰ μὲ τὶς ὑφιστάμενες κοινωνικὲς καὶ πολιτισμικὲς συνθῆκες καὶ τοῦ ἔδωσαν τὸ ἐναυσμα γιὰ νὰ προχωρήσει στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἄλλης ἀντίληψης γιὰ τὰ πράγματα. Ἡ ἐναλλακτικὴ λύση ποὺ πρότεινε περιλάμβανε ἓνα πρόγραμμα πολιτισμικῆς ἀναμόρφωσης,

ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὰ προωθημένα αἰτήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, καθὼς καὶ μιὰ ριζοσπαστικὴ πρότασὴ ἀναδιάρθρωσος τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνίας, μὲ ἐπαναστατικὴ ἀνατροπὴ τῶν ὑφιστάμενων συνθηκῶν καὶ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ μιὰ νέα δημοκρατικὴ τάξη πραγμάτων. Τὸ ὄραμα αὐτὸ ἦταν τὸ θεωρητικὸ ἀπαύγασμα συγκεκριμένης ἐμπειρίας καὶ κριτικῆς, ποὺ συνήθως ἐμφανίζεται σὲ ἐπαναστατικὲς περιστάσεις σηματοδύοντας τὴν πιὸ προωθημένη — καὶ γι' αὐτὸ συχνὰ οὐτοπικὴ — πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ τους ἔκφραση. Τὸ περιεχόμενο τῆς κοινωνικῆς θεωρίας τοῦ Ρήγα, ποὺ ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ριζοσπαστικὴ πολιτικὴ πράξη, ἐξέφραζε ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν ἐπαναστατικὴ διαλεκτικὴ.

II

Ο Ρήγας γεννήθηκε τὸ 1757 στὸ Βελεστίνο, χωριὸ τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου στὸ σημεῖο ὅπου, στὴν ἀρχαιότητα, βρισκόταν ἡ πόλη Φεραί. Στὸ ὄνομα τῆς γενέτειράς του ὀφείλει καὶ τὴν προσωνομία Βελεστινλῆς, μὲ τὴν ὁποία ἔμεινε στὴν ἱστορία. Τὸ ἔτος τῆς γέννησής του δὲν παραδίδεται ἀπὸ κάποια σαφὴ μαρτυρία, ἀλλὰ συνάγεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνάκρισης ποὺ καταχώρισε ἡ αὐστριακὴ ἀστυνομία τὸ 1797, ὅποτε ὁ ἴδιος κατέθεσε ὅτι ἦταν σαράντα ἐτῶν. Γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του δὲν ὑπάρχει καμία ἀσφαλὲς μαρτυρία. Ἡ κρατούσα παράδοση ἀναφέρει ὅτι μορ-

φώθηκε στὸ σχολεῖο τῆς Ζαγοράς, στὸ γειτονικὸ Πήλιο, ὅπου μὲ μέριμνα τοῦ Ζαγοριανοῦ Πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως Καλλινίκου Γ' καὶ τοῦ ἐμπόρου Ἰωάννη Πρίγγου εἶχε δημιουργηθεῖ μιὰ ἀξιόλογη ἐστία ἐλληνικῆς παιδείας, ἐφοδιασμένη μὲ σημαντικὴ βιβλιοθήκη. Ἐνα βιβλίο ποὺ προέρχεται ἐνδεχομένως ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Ζαγοράς — σήμερα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος — διασώζει τὴν παλαιότερη γνωστὴ ὑπογραφή τοῦ Ρήγα καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐπιβεβαιώνει τὴν προφορικὴ παράδοση τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα, ποὺ πρῶτος κατέγραψε ὁ Χριστόφορος Περραιβός. Ἄλλη τοπικὴ παράδοση ἀναφέρει ὅτι, μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ἀπὸ τὸ σχολεῖο τῆς Ζαγοράς, ὁ Ρήγας δίδαξε γιὰ ἓνα χρόνο στὸ σχολεῖο τοῦ γειτονικοῦ πηλιορείτικου χωριοῦ Κισσός. Ἀπὸ τὸ Πήλιο, ὅπως δὴποτε μετὰ τὸ 1774 ἢ καὶ ἀργότερα, ὁ Ρήγας ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀρχίζουν ἔτσι οἱ διηγεσεῖς μετακινήσεις του, ποὺ ἄλλωστε ἀποτυπώνουν τὴν κανονικότητα στὴν ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του, ὅσων τὸ βιογραφικὸ ὁδοιπορικὸ παρουσιάζει κάποιου εἶδους μορφωτικὴ καὶ κοινωνικὴ κινητικότητα.

Ὁ μορφωμένος ἐπαρχιώτης νέος πηγαίνει στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ βρεῖ τὴν τύχη του, νὰ βελτιώσει τὴν προοπτικὴ τῆς κοινωνικῆς του ἀνέλιξης. Στὴν Πόλη, κατὰ τὸν φθίνοντα δέκατο ὀγδοο αἰῶνα, προσφέρονταν στοὺς προικισμένους νέους εὐκαιρίες γιὰ ἀνώτερες σπουδές, γιὰ γλωσσομάθεια καὶ ἐπαγγελ-

ματική ἀποκατάσταση στοὺς ἐμπορικοὺς καὶ ἐπιχειρηματικοὺς κύκλους τῆς ρωμαίικης κοινωνίας. Πληροφορίες γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ Ρήγα στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν ἔχουν διασωθεῖ. Πάντως φαίνεται ὅτι εὐδοκίμησε, καὶ ὅπωςδῆποτε συνδέθηκε μὲ τοὺς κύκλους τῆς φαναριώτικης κοινωνίας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ μιὰ δεύτερη κανονικότητα ποὺ προσδιόρισε τὴν παραπέρα πορεία του. Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἔφυγε γιὰ τὴ Βλαχία, ἡμιαυτόνομη ἡγεμονία ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου, ὅπου περὶ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰώνα εἶχε μετατοπιστεῖ τὸ κέντρο βάρους τῆς φαναριώτικης κοινωνίας. Ἡ μετάβαση στὸ Βουκουρέστι, τὴν πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας, ἀποτελοῦσε ἕναν ἀκόμη ἀναβαθμὸ στὴν κοινωνικὴ κινητικότητα τοῦ Ρήγα. Ἡ μετακίνηση θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἐνδειξη τῆς εὐδοκίμησής του στὴν Πόλη, ποὺ τοῦ ἀνοιξε τὸ δρόμο πρὸς τὴ Βλαχία¹.

Ἡ πρώτη σαφὴς μνεία τῆς παρουσίας τοῦ Ρήγα

1. Δεδομένου ὅτι ὁ Ρήγας κατέχει θέση πρωτοκορυφαίου στὸν ἐλληνικὸ ἐθνικὸ συμβολισμό, ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ σκέψη του εἶναι ὀγκώδης, κατὰ μέγα μέρος ὅμως ἐπαναλαμβάνει στερεότυπες συμβατικὲς ἀπόψεις καὶ θρύλους ποὺ ἀνάγονται στὸν δέκατο ἕνατο αἰώνα. Δύο παλαιότερες συλλογὲς μαρτυριῶν γιὰ τὶς πολιτικὲς δραστηριότητες τοῦ Ρήγα ἔχουν ἐξαιρετικὴ σημασία: Émile Legrand, ἐπιμ., *Documents inédits concernant Rhigas Velestinlis et ses compagnons de martyre, tirés des Archives de Vienne en Autriche*, Παρίσι 1892, καὶ Κ. Ἀμαντος, *Ἀνέκδοτα ἐγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή*, Ἀθήνα 1930. Ἡ συλλογὴ ἀρχειακῶν ἐγγράφων τοῦ Legrand, σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου, ἐκδόθηκε ὑπὸ τὸν τίτλο, *Ἀνέκδοτα ἐγγραφα περὶ*

στή Βλαχία προέρχεται από τον ίδιο, όταν στο βιβλίο του Abbé Barthélemy, *Νέος Ἀνάχαρσις*, τοῦ ὁποίου κεφάλαια εἶχε μεταφράσει, ἀναφέρει ὅτι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1788 βρέθηκε στή γέφυρα τοῦ Δούναβη,

Ρήγα Βελεστινλή καὶ τῶν σὺν αὐτῷ μαρτυρησάντων, Ἀθήνα 1891. Ἡ μελέτη τοῦ Ἀπόστολου Δασκαλάκη, *Rhigas Velesinlis. La Révolution française et les préludes de l'indépendance hellénique*, Παρίσι 1937, σσ. 205-226, παρέχει χρήσιμη ἐπισκόπηση τῶν πηγῶν, καὶ ὑπῆρξε γιὰ πολλὰ χρόνια ἡ καθιερωμένη αὐθεντία γιὰ τοὺς μελετητὲς τοῦ Ρήγα πού δὲν εἶχαν πρόσβαση στὶς ἐλληνικὲς πηγές· βλ. ὁμῶς τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ Nestor Camariano, «Contribution à la bibliographie des œuvres de Rigas Velesinlis», *Balkanica*, τόμ. Α' (1938), σσ. 211-229, καὶ τοῦ Κ. Ἀμάντου, Ἀθηνᾶ, τόμ. 48 (1938), σσ. 246-249. Ἡ μελέτη τοῦ Δασκαλάκη ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τῶν ὅσων ἀφοροῦν τὸν Ρήγα στὰ κλασικὰ ἔργα τοῦ R. R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, τόμ. Β': *The Struggle*, Princeton 1964, σσ. 173-174, 334-335, καὶ τοῦ Hans Kohn, *The Idea of Nationalism*, Νέα Ὑόρκη 1944, σσ. 537-539. Ἡ μελέτη τοῦ θέματος ἔχει τεθεῖ σὲ ἐντελῶς νέες βάσεις χάρις στὶς ἔρευνες τοῦ Λ. Ι. Βρανούση, τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου *Ρήγας*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθμ. 10, Ἀθήνα 1953, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού δημοσιεύτηκε ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο βοήθημα. Ἡ γνώση μας προάγεται περαιτέρω μὲ τὴν ἐνημερωμένη ρουμανικὴ ἔκδοση τοῦ ἰδίου ἔργου, *Rigas. Un patriot grec din Principate*, Βουκουρέστι 1980. Ἡ συμβολὴ τῆς Α. Camariano Cioran στὸ ἔργο της, *Les Académies principières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 209-210, 447-449 εἶναι ἐπίσης χρήσιμη ὡς πρὸς τὴ διερεύνηση τῶν ρουμανικῶν πηγῶν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἐργασία τῆς Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Literatura in limba greaca din principatele române (1774-1830)*, Βουκουρέστι 1982, σσ. 61-64, 209-220. Μιὰ συνολικὴ βιογραφία στὰ ἀγγλικά ὀφείλεται στὸν C. M. Woodhouse, *Rhigas Velesinlis. The Protomartyr of the Greek Revolution*, Λίμνη Εὐβοίας 1995, καὶ ἐλληνικὴ μετάφραση, Ἀθήνα 1997. Ἰδιαίτερα χρήσιμες γιὰ τὴν πορεία τῆς ἔρευνας εἶναι οἱ κριτικὲς ἐπισκοπήσεις τῆς Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Rigas Velesinlis et les recherches contemporaines», *Revue des études sud-est européennes*, τόμ. 11 (1973), σσ. 563-567, καὶ τοῦ Nestor Camariano, «Rigas Velesinlis. Compléments et corrections concernant sa vie et son activi-

στήν πόλη Γιούργεβο². Στή Βλαχία ὅμως πρέπει νὰ βρισκόταν ἤδη ἄρκετὰ ἐνωρίτερα μέσα στή δεκαετία τοῦ 1780. Ἡ πληροφορία ὅτι εἶχε ὑπηρετήσει ὡς γραμματικὸς στήν αὐλὴ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Νικολάου Καρατζᾶ δὲν φαίνεται ἀβάσιμη, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὴν ἰδεολογικὴ τους συγγένεια. Ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς, μεταφραστὴς στὰ ἑλληνικὰ τοῦ *Δοκιμίου ἐπὶ τῶν ἡθῶν*, τοῦ Βολταίρου, ἡγεμόνευσε στή Βλαχία στὰ 1782-1783. Εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ρήγας εἶχε συνδεθεῖ μὲ τὸν οἶκο τοῦ Καρατζᾶ στήν Κωνσταντινούπολη, καὶ τὸν συνόδευσε ὡς μέλος τῆς ἀκολουθίας του, ὅταν ὁ σουλτάνος τὸν διόρισε ὀσποδάρο τῆς Βλαχίας. Τὸ 1788 πάντως ὁ Ρήγας ἦταν ἤδη ἄρκετὰ εὐκατάστατος στή Βλαχία, μὲ περιουσία καὶ εὐρὸ κύκλο γνωριμιῶν. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ δημιούργησε δεσμοὺς μὲ τὴ μεγάλη ρουμανικὴ ἡγεμονικὴ οἰκογένεια τῶν Μπραγκοβάνου, στήν ὑπηρεσία τῶν ὁποίων ἀναφέρεται, στὰ 1787-1788 ὑπὸ τὸν Νικόλαο Μπραγκοβάνο, καὶ τὸ 1792 ὑπὸ τὸν ἀνιψιό του Γρηγόριο. Παλαιότερες ὑποθέσεις ὅτι ὁ Ρήγας ὑπηρετήσε ὡς γραμματικὸς τοῦ

1 ἐν», στὸ ἴδιο, τόμ. 18 (1980), σσ. 687-719 καὶ τόμ. 19 (1981), σσ. 41-69 μὲ πολλὲς βιογραφικοῦ ἰδίως ἐνδιαφέροντος ἐπακριβώσεις. Ἀπὸ τὸ ἔτος 1990, τέλος, ἐγκαινιάστηκε ἡ ἐκδοσὴ τοῦ εἰδικοῦ περιοδικοῦ ἐπιστημονικοῦ δημοσιεύματος σπουδῶν περὶ τὸν Ρήγα, μὲ τὸν τίτλο *Υπέρεια*, στὸν Α' τόμο τοῦ ὁποίου, σσ. 449-456, ὁ Ἀθ. Καραθανάσης συνεχίζει τὴν παλαιότερη βιβλιογραφικὴ ἀνασκόπηση τῆς Cornelia Danielopolu.

2. Βλ. Νέος Ἀνάχαρσις, τόμ. Δ', μτφρ. Γ. Βεντότη καὶ Ρήγα Βελεστινῇ, Βιέννη 1797, σ. 295.

‘Η «Καισαροβασιλική Βιβλιοθήκη» στην Josephplatz της Βιέννης, όπου ο Ρήγας εργάστηκε μεταξύ του ‘Ιουνίου και του Δεκεμβρίου του 1790 για να προπαρασκευάσει την έκδοση των έργων του. Χαρακτικό του Karl Schütz (1780).

Φωτογραφικό ‘Αρχείο, ‘Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας, Βιέννη.

Φαναριώτη ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Νικολάου Μαυρογένη, ὁ ὁποῖος φέρεται ὅτι τὸν διόρισε ἑπαρχο στὴν Κραϊόβα, ἣ εἰκασίες ὅτι διετέλεσε καθηγητῆς στὴν ἡγεμονικὴ ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου, ἔχουν πλέον ἀναιρεθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

Ἀντίθετα, ἰσχυρὴ παραμένει ἡ ὑπόθεση ποὺ συνάγεται ἀπὸ τοὺς σχετικοὺς στίχους στὸν Θούριο ὅτι κατὰ τὴν ἴδια περίοδο γνωρίστηκε μὲ τὸν Πασβάνογλου, ἰσχυρὸ τοπάρχῃ στὸ Βιδίνι τῆς Βουλγαρίας, ποὺ ἐπεδίωκε ἤδη νὰ χειραφετηθεῖ ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ Ὁθωμανοῦ σουλτάνου. Ἡ σημαντικότερη, πάντως, καὶ πιὸ μακρόχρονη σχέση ποὺ δημιούργησε ὁ Ρήγας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν μὲ τὸν μεγάλο σερδάρη τῆς Βλαχίας, τὸν Χριστόδουλο Κιρλιάνο, ὁ ὁποῖος εἶχε τιμηθεῖ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας μὲ τὸν τίτλο τοῦ βαρόνου von Langenfeld γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του στὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων. Ὁ βαρόνος ἐπρόκειτο νὰ δώσει στὸν Ρήγα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴ Βιέννη ἀργότερα, τὸ 1790, καὶ νὰ τυπώσει τὰ πρῶτα του ἔργα.

Ἡ δεκαετία τοῦ 1780 ὑπῆρξε ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἰδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ Ρήγα. Οἱ ιδέες του ὠρίμασαν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ γαλλικοῦ φιλοσοφικοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ, ὁ ὁποῖος δέσποζε στὴν ὀψιμὴ φαναριώτικη παιδεία τῶν παρίστριων ἡγεμονιῶν. Στὸ Βουκουρέστι ὁ Ρήγας βρέθηκε στὴν πνευματικὴ τροχιά τῆς φαναριώτικης λογιосύνης ποὺ περιέβαλλε τὸν μεγάλ-

λο κλουτζιάρη Δημήτριο Καταρτζή, τήν πιό ἐπιβλητική πνευματική φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς, γνήσιο φορέα τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ. Στὸ πνευματικὸ αὐτὸ περιβάλλον ὁ Ρήγας φαίνεται ὅτι συνδέθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὸν ριζοσπαστικότερο ἐκπρόσωπο τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴ Βλαχία, τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα. Γνωρίστηκε ἐπίσης καὶ συνδέθηκε φιλικὰ μὲ τοὺς πιὸ ἀξιόλογους Ἑλλήνες λογίους στὸν κύκλο τοῦ Καταρτζή: τὸν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ καὶ τὸν Δανιήλ Φιλίππιδη, Πηλιορεῖτες συγγραφεῖς τῆς *Νεωτερικῆς Γεωγραφίας*, τὸν Παναγιώτη Κοδρικᾶ, μεταφραστὴ τοῦ Fontenelle, τὸν Νεόφυτο Δούκα, τὸν Κωνσταντῖνο Σταμάτη καὶ τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο, ποὺ ἀπάρτιζαν τὴ γενεὰ τῆς ὀριμότητας τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ³. Ὁ Ρήγας ἀνέπτυξε ἐπίσης δεσμοὺς μὲ φιλελεύθερους Γάλλους διανοουμένους καὶ διπλωμάτες στὸ Βουκουρέστι, ὅπως ὁ κόμης D'Hauterive, καὶ ἀργότερα ὁ Émile Gaudin, ὑποπρόξενος τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας⁴. Σ' αὐτὸ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον κα-

3. Γιὰ τὸ διανοητικὸ κλίμα στὴ Βλαχία τὸν φθίνοντα δέκατο ὀγδοὺ αἰῶνα πρβλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977, σσ. 180-185 καὶ D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu 1945, σσ. 59-131, ἰδίως σσ. 60-64, 72-74, 116-118, καὶ πιὸ πρόσφατα Keith Hitchins, *The Roumanians 1774-1866*, Ὁξφόρδη 1996, σσ. 121-140· βλ. ἐπίσης Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1985, σσ. 142-148. Εἰδικότερα γιὰ τὴν πνευματικὴ σχέση τοῦ Ρήγα μὲ τὸν Μοισιόδακα βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ὁ δάσκαλος τοῦ Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμ. Α' (1990), σσ. 511-518.

4. Βλ. Βρανούσης, *Ρήγας*, σσ. 40-46, καὶ Ariadna Camariano Cio-

τέστρωσε τὸ διαφωτιστικό του πρόγραμμα, τὸ ὁποῖο προσπάθησε νὰ θέσει σὲ ἐφαρμογὴ μέσω τῶν ἐκδοτικῶν του δραστηριοτήτων. Κατὰ τὴ διάρκεια δύο τουλάχιστον ἐπισκέψεών του στὴ Βιέννη, στὴ δεκαετία τοῦ 1790, συγκρότησε ἓνα ἐντυπωσιακὸ corpus ἔργων, ποὺ ἔθεταν τὸ Διαφωτισμὸ σὲ πράξη, μὲ τὴν ἐκλαίκευση τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς του φυσιογνωμίας καὶ τὴ ρητὴ διατύπωση ριζοσπαστικῶν πολιτικῶν αἰτημάτων.

III

Στὴν πρώιμη φάση τοῦ ἐκδοτικοῦ του προγράμματος, κατὰ τὴν πρώτη του ἐπίσκεψη στὴ Βιέννη, ἀπὸ τὸν Ἰούνιο ὡς τὸ τέλος Δεκεμβρίου 1790, ὁ Ρήγας δημοσίευσε τὸ βιβλίο *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* διὰ τοὺς ἀγχίνους καὶ φιλομαθεῖς Ἑλλήνας. Τὸ ἔργο προοριζόταν γιὰ τοὺς «δυστυχεῖς ἀπογόνους τῶν εὐκλεεστάτων Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος», ἀπὸ ἓναν «νουνεχῆ» πατριώτη, ὁ ὁποῖος ἐθλιβόταν βλέποντάς τους «πάντη γεγυμνωμένους ἀπὸ τὴν ιδέαν τῆς φιλοσοφίας» καὶ «ἐπικεκυφότας εἰς μόνα τὰ σπάνια τῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου βιβλία», χωρὶς καθόλου νὰ ὠφελοῦνται. Ἡ ἀπήχηση τῶν ιδεῶν τοῦ Μοισιόδακα

Α.5
Φ Τ Σ Ι Κ Η Σ

Α Π Α Ν Θ Ι Σ Μ Α

Διὰ τῆς ἀγγέλου καὶ φιλομαθείας Ἑλλήνων,
Ἐκ τῆς Γερμανικῆς καὶ Γαλλικῆς διαλέκτου ἐκδοθέν
Παρά τοῦ

Γ Ε Η Ε Α

ΒΕΛΕΣΤΙΝΑΪ ΘΕΤΤΑΛΟΥ.

Οὗτος διαλέκτων ἐκδόθη, πρὸς ἀφέλειον
τῶν ὁμογενῶν.

Ἐ Ν Β Ι Ε Ν Ν Η

Ἐκ τῆς Τυπογραφείας τοῦ Βήγανος Τ. Α. ΜΕΝΕΡ.

1790

Φυσικῆς Ἀπάνθισμα διὰ τοὺς ἀγγέλους καὶ φιλομαθεῖς Ἑλλήνας,
παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ Θετταλοῦ, Βιέννη 1790.
Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθήνα.

εἶναι ἐδῶ εὐδιάκριτη. «Ὦντας φύσει φιλέλλην», συμπληρώνει ὁ Ρήγας, «δὲν εὐχαριστήθην μόνον ἀπλῶς νὰ θρηνήσω τὴν κατάστασιν τοῦ γένους μου, ἀλλὰ καὶ συνδρομὴν νὰ ἐπιφέρω ἐπάσχισα». Ἡ συνδρομή του ἦταν ἡ σύνταξη ἐνὸς ἀπανθίσματος ἀπὸ γερμανικὲς καὶ γαλλικὲς πηγὲς «τῶν οὐσιωδεστέρων τῆς φυσικῆς ἱστορίας». Γιὰ νὰ κάνει τὴ συνεισφορά του στὸν φωτισμὸ τῶν συμπατριωτῶν του πρὸ ἀποτελεσματικῇ, συνέθεσε τὸ ἔργο σὲ μορφή διαλόγου, μὲ συνομιλητὲς ἕναν δάσκαλο καὶ ἕναν μαθητὴ, ἀκολουθώντας τὴ μέθοδο τοῦ Fontenelle. Καθὼς ἀναπτυσσόταν ὁ διάλογος, ὁ φωτισμένος δάσκαλος ἀναιροῦσε τὶς πλανημένες καὶ αὐθαίρετες δοξασίαι τοῦ μαθητῆ τοῦ σχετικὰ μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τοῦ μετέδιδε τὶς βασικὲς γνώσεις τῆς νεότερης ἐπιστήμης. Πρόθεση αὐτῆς τῆς μεθόδου ἦταν νὰ ἀνοίξει τοὺς ὀρίζοντες τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς γνώσης κεντρίζοντας τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ νέου γιὰ τὶς μαθηματικὲς ἐπιστῆμες, ὥστε νὰ τὸν καταστήσει ἱκανὸ νὰ διαβάσει «βαθύτερα βιβλία περὶ αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης»⁵. Ὁ Ρήγας θεωροῦσε ὅτι πρωτίστως ἔπρεπε νὰ ἀπαλλάξει τοὺς ἀναγνώστες του ἀπὸ ὅσα εἶχε ὑποστεῖ ὁ ἴδιος ὡς σπουδαστής, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ εἶχε ἀντιμετωπίσει «τὴν γριφότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ». Στόχος του ἦταν ἡ σαφήνεια στὴν ἐκθεσὴ τῶν πραγμάτων, ἔτσι ὥστε «ἡ ἀκατάληπτος φυσικὴ»

5. Ρήγας Βελεστινλῆς, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα διὰ τοὺς ἀγχίνους καὶ φιλομαθεῖς Ἑλλήνας*, Βιέννη 1790, σ. 45.

νά γίνει κατανοητή σέ όλους. Γι' αὐτὸ διάλεξε νὰ γράψει «εἰς ἀπλοῦν ὕφος», ἀκολουθώντας καὶ στὸ ζήτημα τῆς γλώσσας τὴ διδασκαλία τοῦ Μοισιόδακκα. Ἡ παιδαγωγικὴ ἔμπνευσή του πήγαζε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Rousseau. Γιὰ νὰ στηρίξει φιλοσοφικὰ τὶς παιδαγωγικὲς ἐπιλογές του, παρέθεσε στὸ προοίμιο τῆς *Φυσικῆς* του δύο χωρία ἀπὸ τὸν *Émile*, σχετικὰ μὲ τὰ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα τῆς σχολαστικῆς πολυλογίας στὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν, παραπέμποντας ἔτσι στὰ προβλήματα τῆς παραδοσιακῆς ἐλληνικῆς παιδείας⁶. Μὲ τὶς ἐπιλογές αὐτὲς ὁ Ρήγας, ὅπως καὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς *Νεωτερικῆς Γεωγραφίας*, προανήγγειλε τὴ στράτευση τῆς τρίτης γενεᾶς τῶν Ἑλλήνων «φιλοσόφων» στὴν ὑπηρεσία τῶν ἰδεῶν τοῦ δημοκρατικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἀνεπιφύλακτη προτίμηση γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Rousseau ἦταν ἀποκαλυπτικὴ τοῦ νέου ιδεολογικοῦ κλίματος ποὺ εἶχε ἀντικαταστήσει τὸν «ἀριστοκρατικὸ» Διαφωτισμὸ τοῦ Βούλγαρη.

Ἡ κριτικὴ ἦταν ἡ κατ' ἐξοχὴν μέθοδος τῆς νέας ἀντίληψης τοῦ Διαφωτισμοῦ. Στὸ ἔργο *Φυσικῆς* Ἀ-

6. Στὸ ἴδιο, σσ. στ'-θ': «Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας». Οἱ δύο προτάσεις ἀπὸ τὸν *Émile* ποὺ παρατίθενται εἶναι οἱ ἀκόλουθες: «L'écolier écoute en classe le verbiage de son maître, comme il écoutoit au maillot le babil de sa nourrice, il me semble que ce seroit l'instruire fort utilement, que de l'élever à n'y rien comprendre» (σ. ζ'), καὶ «Les pédagogues étalent en grand appareil les instructions qu'ils donnent à leurs disciples, et qu'elles sont des mots, encore des mots, et toujours des mots...» (σ.η'). Πρβλ. Jean Jacques Rousseau, *Oeuvres complètes*, Βιβλιοθήκη τῆς Πλειάδος, Παρίσι 1969, τόμ. 4, σσ. 293 καὶ 346.

πάνθισμα ὁ Ρήγας κατηύθυνε τὴν κριτική του κατὰ τῆς αὐθεντίας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας. Οἱ καθιέρωμένες αὐθεντίες τῆς φυσικῆς ἱστορίας στὴν πολιτισμική παράδοση τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς, δηλαδή ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πτολεμαῖος, ὑποβλήθηκαν σὲ κριτικὸ ἔλεγχο βασισμένον στὶς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις τῶν νεοτέρων. Γιὰ κάθε θέμα φυσικῆς ἱστορίας ὁ Ρήγας ἐκθέτει διάφορες τρέχουσες ἀπόψεις καὶ θεωρίες, καὶ στὴ συνέχεια τὶς ἀνασκευάζει ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ἔργου νεότερων φυσικῶν φιλοσόφων ὅπως ὁ Harvey, ὁ Fontenelle καὶ ὁ Buffon. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ἀπόψεών του στηρίζεται ἐπίσης στὴ γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τῶν D'Alembert καὶ Diderot, τὴν ὁποία ρητὰ μνημονεύει δύο φορές στὸ κείμενό του. Ἀποφασιστικὴ δοκιμασία γιὰ τὴν ἀποδοχὴ ἢ τὴν ἀπόρριψη μιᾶς φυσικῆς θεωρίας συνιστοῦσε τὸ πείραμα καὶ ὁ ἐμπειρικός ἐλεγχος, ὅπου θεμελιώνονταν οἱ παρατηρήσεις τῆς νεότερης ἐπιστήμης. Οἱ νεότεροι ὥστόσο δὲν ὑποκαθιστοῦσαν τὶς παλαιὲς αὐθεντίες. Ὅσοι ἀπὸ αὐτοὺς — ὅπως ὁ Βολταῖρος — ἔσφαλλαν στὶς παρατηρήσεις τους γιὰ φυσικὰ φαινόμενα ἐλέγχονταν, ὅχι ὅμως χωρὶς κάποιο δισταγμό. Ἀφοῦ ἐπισήμαινε ὅτι ὁ Βολταῖρος ἔκανε λάθος ὅταν ὑποστήριζε ὅτι δὲν ὑπῆρχαν παλιρροϊκὰ κύματα στὴ Μεσόγειο, ὁ Ρήγας προσέθετε: «Καὶ ἀπόρησα πῶς ἔκαμε τοιοῦτον λάθος ἓνα τόσον μεγάλον πνεῦμα;»⁷.

7. Οἱ μνηεῖς τῆς «Φραντζέζικης Ἐγκυκλοπαιδείας» στὸ Φυσικῆς Ἀπάνθισμα, σσ. 31 καὶ 157. Ἡ κριτικὴ τοῦ Βολταίρου στὸ ἴδιο, σ. 64. Γιὰ

Ὁ πραγματικὸς στόχος ὅμως τῆς νέας φυσικῆς ἦταν οἱ δεισιδαιμονίες καὶ οἱ προλήψεις, ποὺ οἱ παραδοσιακὲς δοξασίες συντηροῦσαν στὸν τρόπο σκέψης τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ. Ὁ Ρήγας θυμόταν τὸν παράλογο τρόπο ποὺ προκαλοῦσαν οἱ βρικόλακες στοὺς συμπατριῶτες του, στὴ μικρὴ γενέθλια πόλη του. Γνώριζε τώρα πᾶ τὰ φυσικὰ αἷτια τοῦ φαινομένου, τὸ ὁποῖο ἡ λαϊκὴ δεισιδαιμονία ἐξελάμβανε ὡς παρουσία κακόβουλων φαντασμάτων, καὶ τόνιζε ὅτι ἦταν ἐντελῶς ἄτοπο νὰ πανικοβάλλεται κανεὶς ὅταν συνέβαινε νὰ ἐμφανιστεῖ τὸ ὀπτικὸ αὐτὸ φαινόμενο, τὸ ὁποῖο προκαλοῦσαν οἱ ἀναθυμιάσεις τοῦ ἐδάφους⁸.

Τέτοιες κραυγαλέες «μωρολογίες» μπορούσαν ἀσφαλῶς νὰ κονιορτοποιηθοῦν μὲ τὴ γνώση τῶν ἀπλῶν δεδομένων τῆς φυσικῆς, καθὼς καὶ ἄλλα πιὸ μυστηριώδη καὶ τρομακτικὰ φαινόμενα, ὅπως οἱ σεισμοὶ καὶ ἡ μετακίνηση τῶν ἡπείρων, ποὺ μπορούσαν νὰ γίνουν κατανοητὰ σὲ συνάρτηση πρὸς τοὺς νόμους τῆς φυσικῆς⁹.

Οἱ κραδασμοὶ ποὺ ἡ νέα ἐπιστήμη θὰ δημιουργοῦσε ἔγιναν ἀντιληπτοὶ ὅταν ἡ συζήτηση ἔφτασε στὸ ἀμφιλεγόμενο ἀκόμη γιὰ τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία κοσμολογικὸ ζήτημα τῆς κίνησης τῆς Γῆς. Ὁ Ρήγας γνώριζε

κριτικὴ τῆς ἀριστοτελικῆς φυσικῆς ἱστορίας καὶ τῆς πτολεμαϊκῆς κοσμολογίας, βλ. σσ. 23, 129. Γιὰ ἐκτενέστερη διερεύνηση ἐρανισμάτων ἀπὸ τὴν *Encyclopédie* στὸ κείμενο τοῦ Ρήγα βλ. Δ. Α. Καραμπερόπουλος, «Ἡ Γαλλικὴ *Encyclopédie*, ἓνα πρότυπο τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*», Ὁ Ἐρανιστής, τόμ. 21 (1997), σσ. 95-128.

8. *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, σ. 106 (ὑποσημείωση).

9. *Στὸ ἴδιο*, σσ. 58-59.

ὅτι ὅσοι ἔπαιρναν τὴν Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ γράμμα καὶ ἐπαναπαύονταν στὴν κοσμολογία τῶν ἱερῶν κειμένων ὑποστήριζαν τὴ γεωκεντρικὴ ἄποψη καὶ πίστευαν ὅτι ὁ ἥλιος κινεῖται γύρω ἀπὸ τὴ Γῆ. Ἕνας σοφὸς Ἰταλὸς ὅμως, ὁ Γαλιλαῖος, εἶχε διαπιστώσει τὸ παράλογο αὐτῆς τῆς ἀντίληψης καὶ ὑποστήριξε πρῶτος τὴν ἡλιοκεντρικὴ θεωρία, ἀλλὰ φιμώθηκε ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση καὶ μόλις κατάφερε νὰ ἀποφύγει τὴν πυρά. Ὡστόσο ἡ ἀλήθεια τελικὰ ἐθριάμβευσε, ἔστω καὶ ἂν σίγησε ὁ Γαλιλαῖος, γιατί ἓνας Πρῶσος, ὁ Νικόλαος Κοπέρνικος, ποὺ εἶχε τὴν τύχη νὰ ζεῖ «εἰς ἓναν τόπον, ὅπου βασιλεύει ἡ ἐλευθερία», μακριὰ ἀπὸ «τοὺς ἱεροὺς κεραυνοὺς τῶν ἀφορισμῶν τοῦ ἁγίου θρόνου τοῦ πάπα», εἶχε ἤδη ἐπεξεργαστεῖ τὶς ἴδιες ιδέες συνάγοντας τὰ σχετικὰ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα. Αὐτὴ ἡ μεγάλη νίκη τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀλήθειας, ἡ ὁποία εἶχε ἐκτοπίσει τὶς ψευδεῖς δοξασίες καὶ τὴν ἀμάθεια τόσων αἰώνων, μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο σὲ μιὰ χώρα ὅπου βασιλεψε ἡ ἐλευθερία καὶ ὅπου ἡ ρήση τοῦ Albrecht von Haller «Ὅποιος ἐλεύθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται καλὰ» εἶχε πρακτικὴ ἰσχὺ¹⁰. Αὐτὸ ἦταν τὸ πραγματικὸ μήνυμα τοῦ Ρήγα πρὸς τοὺς συμπατριῶτες του στὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*.

Τὸ ὄραμά του γιὰ τὴν ἐλευθερία δὲν περιοριζόταν

10. Στὸ ἴδιο, σσ. 23-24. Ἡ ἀφήγηση τοῦ Ρήγα προδίδει κάποια σύγχυση σχετικά μὲ τὴ χρονολογία τῶν ἔργων τοῦ Γαλιλαίου καὶ τοῦ Κοπέρνικου.

στή χειραφέτηση τοῦ πνεύματος τῶν συμπατριωτῶν του ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς δεισιδαιμονίας. Ἐνιωθε ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὸ χῶρο τοῦ συναισθήματος. Διαφωτισμὸς τῆς σκέψης καὶ ἐλευθερία τῶν συναισθημάτων ἐμπέδωναν ἀπὸ κοινοῦ τὴν ἀνθρώπινη χειραφέτηση. Οἱ σκέψεις αὐτὲς κατοπτρίζονταν σὲ ἓνα ἄλλο τμῆμα τῆς πρώτης περιόδου τοῦ διαφωτιστικοῦ προγράμματος τοῦ Ρήγα, καὶ συγκεκριμένα στὴ διασκευὴ γιὰ Ἑλληνες ἀναγνώστες μιᾶς συλλογῆς ἑξὶ διηγημάτων ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Restif de la Bretonne, *Les Contemporaines mêlées*. Τὸ βιβλίο τοῦ Ρήγα δημοσιεύτηκε τὸ 1790 μὲ τὸν τίτλο *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*. Τὸ περιεχόμενο ἦταν ἀρκετὰ τολμηρὸ γιὰ τὰ ἤθη τῆς ἐποχῆς καὶ γι' αὐτὸ στὸ προλογικὸ του σημείωμα πρὸς τοὺς ἀναγνώστες ὁ Ρήγας θέλησε νὰ προλάβει τὶς ἐνδεχόμενες σεμνότητες ἐπικρίσεις, ἐπισημαίνοντας ὅτι οἱ ἐρωτικὲς ἱστορίες τῶν διηγημάτων κατέληγαν ὅλες «εἰς ὑπανδρείαν, ἢ ὁποία εἶναι μυστήριον»¹¹. Πρόθεσή του ἦταν νὰ συνεισφέρει στὴν ἀναμόρφωση τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς κατὰ τὸ πρότυπο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐμπειρίας, ἀπευθυνόμενος στὴν εὐαισθησία τῶν νέων καὶ τῶν δύο φύλων. Οἱ ἱστορίες διαδραματίζονταν στὸ Παρίσι, τὸ ὁποῖο, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἡδὴ τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα, ἀσκοῦσε τὴ γοητεία τῆς πρωτεύουσας τῶν φώτων στὰ πνεύματα τῶν Ἑλλήνων.

11. Ρήγας Βελεστινλῆς, *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, Βιέννη 1790, σ. [γ'].

Ἡ ἰδεολογικὴ σημασία τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἔργου τοῦ Restif de la Bretonne ἀπὸ τὸν Ρήγα μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ πλήρως μόνον ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς τοποθέτησης τοῦ πρώτου σὲ σχέση μετὰ τὸ κύριο ρεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ αἶτημα ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ τὸ ἐκτενέστατο φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Restif de la Bretonne εἶναι ἡ προσήλωση στὴν ἀντιφατικὴ πραγματικότητα τῆς καθημερινότητος — μιὰ στάση ποὺ σηματοδοτεῖ τὴν ἐμφάνιση τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου στὸ προσκηνίον τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας. Ἡ ἐνσυνείδητη ἐπιδίωξις αὐτοῦ τοῦ στόχου γινόταν σαφὴς στὴν ἀντιπαράθεση ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Restif de la Bretonne ὑπογράμμιζε μεταξὺ τοῦ δικοῦ του ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν καθημερινὸ ἄνθρωπο καὶ τῆς ἀπεικόνισις τοῦ ἰδιοφυοῦς ἀτόμου ἀπὸ τὸν Rousseau. Ἡ ἐστίασις τῆς προσοχῆς στὴν κοινωνιολογικὴ πραγματικότητα πρόδιδε μιὰ χαρακτηριστικὰ νεωτερικὴ στάση, ποὺ ὑπαγόρευε τὴν πρόκρισις τοῦ ἐμπειρισμοῦ στὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων. Μὲ τὰ ἐνδιαφέροντα αὐτὰ συμβάδιζε ἓνα δεδηλωμένον δημοκρατικὸ αἶτημα, διατυπωμένον μετὰ βάσιν τὶς ριζοσπαστικὰς κοινωνικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Restif, ποὺ κλιμακώνονταν ἀπὸ τὴν κατάργησιν τῶν κληρονομικῶν δικαιωμάτων καὶ τὴν κοινωνικὴν ρύθμισιν τῆς πορνείας μέχρι τὴν κομμουνιστικὴν προσφορὰν ἐργασίας καὶ τὴν ἀνταλλαγὴν ἀγαθῶν μετὰ κριτήριον τὶς ἀνάγκαις τοῦ καθενός, χωρὶς τὴν μεσολάβησιν χρημάτων. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Restif νὰ ἀναμορφώσῃ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν κοινωνίαν, καὶ ἡ γνώσις τῆς ἀνθρώπινης φύσεως καὶ τῶν ἁρ-

χέγονων ανθρώπινων πόθων τοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ προβλέψει τὴν ἔλευση μιᾶς ἐπανάστασης, ἀλλὰ, ὅταν ἡ ἐπανάσταση ὄντως ἔφτασε, τὰ ἀποτελέσματά της τὸν ἀπογοήτευσαν. Ἡ δική του ἐπανάσταση, ποὺ ἀφοροῦσε τὴν κοινωνικὴ ἠθικὴ καὶ τὸ λογοτεχνικὸ ὕφος, τοῦ φαινόταν ὡς ἡ μόνη αὐθεντικὴ¹². Ἀκριβῶς σ' αὐτὴν τὴν ἐπανάσταση στὰ κοινωνικὰ ἤθη ἤθελε ὁ Ρήγας κοινωνοὺς τοὺς συμπατριῶτες του.

Μὲ τὴν προσφυγὴ του στὸ συναίσθημα καὶ στὰ πάθη τῆς καρδιᾶς ὁ Ρήγας ἐξέφραζε τὰ νέα κοινωνικὰ ιδεώδη ποὺ συγκινοῦσαν τὴν εὐρωπαϊκὴ συνείδηση, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ρομαντικὴ ὁρμὴ ἐμφυσοῦσε νέα πνοὴ στίς φιλελεύθερες ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ δραματικὸ θέμα τοῦ κάθε ἀφηγήματος ἦταν ὁ ἐρωτικὸς δεσμὸς μεταξὺ προσώπων μὲ διαφορετικὴ κοινωνικὴ προέλευση. Μὲ τὴ συναισθηματικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ἀνθρώπινου δράματος σὲ κάθε ἐπεισόδιο, ὁ Restif de la Bretonne σκόπευε νὰ ὑπογραμμίσαι τὴ

12. Πρβλ. τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Jacques Barzun στὸ ἔργο τοῦ Nicolas - Edme Restif de la Bretonne, *Les nuits de Paris*, μτφρ. L. Asher καὶ E. Fertig, Νέα Ὑόρκη 1964, σσ. v-xvii. Σχετικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ Restif στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, πρβλ. Sven-Stelling-Michaud, «Lumières et Politique», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, τόμ. XXVII (1963), σσ. 1527-1528. Σημαντικὴ εἶναι ἡ μονογραφία τοῦ Mark Poster, *The Utopian Thought of Restif de la Bretonne*, Νέα Ὑόρκη 1971, ὅπου ὑπογραμμίζεται ἡ ὀφειλὴ τοῦ Restif στὴ σκέψη τοῦ Rousseau καὶ ἐρμηνεύεται τὸ φιλολογικὸ του ἔργο ὡς ἐνδειξη τῶν βαθύτερων ἐπαναστατικῶν ρευμάτων στὴ γαλλικὴ κοινωνία τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐπανάστασης. Ἡ μελέτη τοῦ Restif ἔχει τεθεῖ σὲ τελείως νέα βάση μετὰ τὸ πρόσφατο ἔργο τοῦ David Coward, *The Philosophy of Restif de la Bretonne*, Ὁξφόρδη 1991.

θεμελιώδη ἀρχὴ τῆς ἀδελφοσύνης τῶν ἀνθρώπων, πέ-
 ρα ἀπὸ τοὺς χαλκευμένους φραγμοὺς τῶν κοινωνικῶν
 προκαταλήψεων καὶ τῶν ταξικῶν διακρίσεων. Οἱ δοκι-
 μασίες τῶν ἀβρῶν πρωταγωνιστῶν συνιστοῦσαν ἠθικὴ
 διαμαρτυρία κατὰ τῶν συμβάσεων καὶ τῆς ὑποκρισίας
 τῆς κοινωνίας καὶ αἶτημα γιὰ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀ-
 πελευθέρωση, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τοὺς βαθύτερους πό-
 θους τῆς ἀνθρώπινης καρδιᾶς. Γιὰ ὅσους θεωροῦσαν
 τὸν ἔρωτα πηγὴ τῆς μεγαλύτερης εὐτυχίας, τὰ ἠθικὰ
 αἰτήματα τῶν «ντελικάτων ἐραστῶν» δὲν συνιστοῦσαν
 παρὰ ἔκκληση στὰ ἀπαράγραπτα ἀνθρώπινα δικαιώμα-
 τα ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγον. Μέσα στὴν ἀγωνία
 ποὺ προκαλοῦσαν στὶς τρυφερές τους καρδιές τὰ ἐμ-
 πόδια ποὺ ἡ κοινωνία παρενέβαλλε στὴν ἀγάπη τους,
 οἱ «ντελικάτοι ἐραστές» ἀνακάλυπταν τὸ φυσικὸ δί-
 καιο τῆς ἰσότητος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἐνῶ οἱ ἐμ-
 πειρίες τους τοὺς δίδασκαν ὅτι ἡ ἐλευθερία ἦταν τὸ
 μεγαλύτερο ἀγαθὸ στὸ ὁποῖομποροῦσαν νὰ ἐλπίζουν.
 Ἀναπόφευκτα, ἡ συναισθηματικὴ διαμαρτυρία καὶ
 οἱ πόθοι τῆς καρδιᾶς κορυφώνονταν σὲ κοινωνικὴ κρι-
 τικὴ. Ἡ αὐθεντικὴ εὐγένειαμποροῦσε νὰ ἀναζητηθεῖ
 μόνο στὶς καρδιές τῶν ἀνθρώπων καὶ ὄχι σὲ κληρονο-
 μικά προνόμια ἢ σὲ κενοὺς προγονικοὺς τίτλους. Ἀπὸ
 φόβο μήπως ἡ ἀναφορὰ σὲ τιτλούχους εὐγενεῖς συσκο-
 τίζε τὸν πραγματικὸ κοινωνικὸ στόχο τῆς κριτικῆς
 του, ὁ Ρήγας ἐπικέντρωσε τὰ πυρὰ του κατὰ τῆς ἀ-
 ναλγησίας ὀρισμένων ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν, ποὺ πα-
 ρέμεναν προσκολλημένες στὰ κοινωνικά τους προνόμια

καὶ σὲ προκαταλήψεις, ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ τίμημα αὐτῆς τῆς νοοτροπίας, ποὺ ἐπληττε ἀκόμη καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς νεαροὺς τοὺς βλαστούς. Ἔτσι, δὲν μποροῦσε νὰ κρύψει τὴν προτίμησή του γιὰ τὸ νέο κοινωνικὸ πρότυπο τοῦ ἀνερχόμενου χρήσιμου καὶ ἔντιμου ἐμπόρου, ποὺ βρισκόταν σὲ τόσο ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὸν ὑπερόπτη ἀριστοκράτη. Οὐσιαστικά, ἡ προτροπὴ γιὰ ἀπελευθέρωση τῶν συναισθημάτων ὁδηγοῦσε στὴν ἀνακάλυψη μιᾶς ἄλλης πηγῆς συγκινήσεων: τοῦ πατριωτισμοῦ. Ἡ πατρίδα ἦταν ἡ πηγὴ τῶν γλυκύτερων συναισθημάτων: καὶ μόνη «ἡ ἐνθύμησις τῆς πατρίδος μου . . . μὲ ἐπαρακίνησε νὰ δακρύσω», μᾶς πληροφορεῖ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἥρωες τοῦ Ρήγα. Δικαίωση τοῦ ἔρωτα γινόταν ἔτσι ἡ εὐγενικὴ ἐπιδίωξις νὰ φέρει στὸν κόσμον κανεῖς παιδιὰ γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὴν πατρίδα¹³.

Μὲ τὰ δύο πρῶτα τοῦ ἔργου ὁ Ρήγας διατύπωσε τὴ βούλησή του γιὰ διαφωτισμὸ τῶν πνευμάτων, καταγράφοντας ταυτόχρονα καὶ τὸν πόθο μιᾶς ἐπανάστασης στὰ κοινωνικὰ ἥθη τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, ποὺ τότε ἄρχιζε νὰ διαμορφώνεται. Στὴν ἀπόπειρά του αὐτὴ τὸν ἀκολούθησε ὁ νεαρὸς Κύπριος Ἰωάννης Καρατζᾶς, μελλοντικὸς σύντροφός του στὸ μαρτύριο. Ὁ Καρατζᾶς δημοσίευσε ἀνώνυμα μιὰ ἄλλη συλλογὴ αἰσθηματικῶν ἀφηγημάτων, μὲ τίτλο *Ἐρωτος Ἀποτελέσματα*, δύο χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευσή ἀπὸ

13. Ρήγας, *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, σσ. 63, 68 καὶ σποραδικά. Ἡ ἀνάλυσή μου ὀφείλει πολλὰ στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Π. Σ. Πίστα, στὴν ἐκδοση τοῦ ἔργου ποὺ ἐπιμελήθηκε (Ἀθήνα 1971), σσ. ιε'-οστ'.

τὸν Ρήγα τοῦ Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν¹⁴. Τὸ νέο ἔργο μετέφερε τὸ ὑποθετικὸ σκηνικὸ ἀπὸ τὸ Παρίσι στὴν καρδιά τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ κατόρθωνε νὰ ἀπεικονίσει μερικές ἀποκαλυπτικές ὀψεις τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν Φαναριωτῶν. Γιὰ μία ἀκόμη φορὰ ἡ νέα ἠθικὴ τῆς συναισθηματικῆς ἀπελευθέρωσης ἐξεταζόταν σὲ συνάρτηση πρὸς τοὺς περιορισμοὺς τῆς κοινωνικῆς διάρθρωσης. Ἡ νέα εὐαισθησία μποροῦσε νὰ δικαιωθεῖ καὶ οἱ συναισθηματικὲς προσδοκίες τῶν ἐραστῶν μποροῦσαν νὰ ἐκπληρωθοῦν, ἐφόσον δὲν προσέκρουαν στοὺς συμβατικοὺς κοινωνικοὺς κανόνες καὶ τὶς προκαταλήψεις μιᾶς κοινωνίας θεμελιωμένης στὴν ἀνισότητα καὶ στὴν ἄκαμπτη διαστρωμάτωση. Ἄν τὰ συναισθήματα ἐκδηλώνονταν ἐναντίον αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν περιορισμῶν, ὁ τραγικὸς ἐπίλογος θὰ ἦταν προδεδικασμένος.

Ἔτσι, ὁ φιλοσοφικὸς φιλελευθερισμὸς, παράλληλα πρὸς τὰ διανοητικὰ τοῦ αἰτήματα, ἀξίωνε καὶ ἓνα νέο σύστημα κοινωνικῶν σχέσεων, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ ἀναγκαῖο ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἀπελευ-

14. Ἔρωτος Ἀποτελέσματα, Βιέννη 1792. Τὸ ἔργο δημοσιεύτηκε ἄνωνυμα καὶ ἀνατυπώθηκε τὸ 1798 (Κωνσταντινούπολη), τὸ 1809 (Βιέννη), τὸ 1816 καὶ τὸ 1836 (Βενετία). Ἀποδιδόταν μέχρι πρόσφατα στὸν Ρήγα. Βλ. γιὰ παράδειγμα, Βρανούσης, *Ρήγας*, σσ. 201-217. Γιὰ τὰ προβλήματα τῆς πατρότητας τοῦ ἔργου καὶ τῇ σχετικῇ βιβλιογραφίᾳ, βλ. Γ. Λαδᾶς - Ἀθ. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1791-1795*, Ἀθήνα 1970, σσ. 128-136. Ἡ ὀριστικὴ ἀπόδοση στὸν Ἰωάννη Καρατζᾶ ὀφείλεται στὸν Hans Eideneier, «Ὁ συγγραφέας τοῦ Ἔρωτος Ἀποτελέσματα», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 24 (1994), σσ. 282-285.

θέρωση τῶν συναισθημάτων καὶ τὴν καρποφορία νέων εὐαισθησιῶν, πὺν μέχρη τότε καταπιέζονταν ἀπὸ κοινωνικὲς συμβάσεις καὶ προκαταλήψεις. Ὁ ριζοσπαστικὸς Διαφωτισμὸς βρῆκε τὸ ἐνοποιητικὸ τοῦ στοιχείου στὸ ὄραμα τοῦ ἀπελευθερωμένου ἀνθρώπου, πὺν ἐνστερνιζόταν τοὺς συναισθηματικοὺς πόθους καὶ τὶς κοινωνικὲς ἐπιδιώξεις τῆς νέας φιλοσοφίας.

IV

Οἱ πολιτικὲς ἐμπειρίες πὺν ἀνέμεναν τὸν Ρήγα μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Βιέννη στὸ Βουκουρέστι, ἰδιαίτερα οἱ ἐπαφές του μὲ ἐκπροσώπους καὶ ὑποστηρικτὲς τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας, καθὼς καὶ ἡ ἀνάμειξή του στὴν τοπικὴ πολιτικὴ ζωὴ, μέσα στὸ κλίμα τῆς ἀναμονῆς πὺν προκαλοῦσαν ὅσες εἰδήσεις γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἔφταναν ὡς τὶς ἡγεμονίες ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, δημιούργησαν τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο συντελέστηκε ἡ μετάβασή του ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς πνευματικῆς καὶ συναισθηματικῆς ἀναμόρφωσης σὲ μιὰ μαχητικὴ πατριωτικὴ ἠθική, πὺν ἔμελλε τελικὰ νὰ ἐξελιχθεῖ στὴν ἐπαναστατικὴ του πολιτικὴ θεωρία. Οἱ ιδέες αὐτὲς δὲν ἦταν βέβαια καινούργιες γιὰ τὸν Ρήγα. Οἱ συγκεκαλυμμένες ἀναφορὲς στὴν ἐλευθερία καὶ οἱ συγκρατημένες πατριωτικὲς ἐκκλήσεις πὺν διατυπώνονται στὰ ἔργα τῆς πρώτης φάσης τοῦ διαφωτιστικοῦ τοῦ προγράμματος μετεβλήθησαν τελικὰ σὲ δημόσιες διακηρύξεις ὑπὸ τὴν πίεση

τῶν πολιτικῶν γεγονότων καὶ τῆς πρακτικῆς ἐμπειρίας¹⁵. Μιὰ νέα ἐπίσκεψη στὴ Βιέννη στὰ 1796-1797 ὀριοθέτησε τὴ δεύτερη φάση τοῦ προγράμματος τοῦ Ρήγα. Στὴ φάση αὕτῃ ὁ πολιτικὸς κλασικισμὸς τοῦ Διαφωτισμοῦ τοῦ προσέφερε τὸ πιὸ ἐκφραστικὸ μέσο γιὰ τὴ διάδοση τῶν συμβόλων καὶ τῶν ἀξιῶν τοῦ πατριωτισμοῦ. Ἡ σύνδεση μὲ τὶς λογοτεχνικὲς ἀναζητήσεις τῆς προγενέστερης φάσης εἶναι προφανῆς στὴ συλλογὴ δραματικῆς ποίησης ποὺ δημοσίευσε ὁ Ρήγας ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Ἠθικὸς Τρίπους*.

Τὸ βιβλίο περιλάμβανε στιχουργημένες διασκευές τοῦ ἔργου τοῦ Marmontel, *Ἡ Βοσκοπούλα τῶν Ἀλπεων* (*La Bergère des Alpes*), καθὼς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Metastasio, *Τὰ Ὀλύμπια* (*L' Olimpiade*)¹⁶. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ δημοφιλοῦς ἔργου τοῦ Marmontel ἔδειχνε καθαρὰ ὅτι ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ Ρήγα στὴ νέα εὐαισθησία τῆς ἐποχῆς του, ποὺ εἶχε ἀποτελέσει τὸ κίνητρο καὶ γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων*

15. Γιὰ τὴν περίοδο 1790-1796 στὴ ζωὴ τοῦ Ρήγα, βλ. Βρανούσης, *Ρήγας*, σσ. 35-48, μὲ λεπτομέρειες γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ Γαλλία.

16. Ρήγας Βελεστινλῆς, μτφρ., *Ἠθικὸς Τρίπους*, Βιέννη 1797, ὅπου περιλαμβάνονται τὰ ἀκόλουθα ἔργα: Metastasio, *Ὀλύμπια* (σσ. 7-116), καὶ Marmontel, *Ἡ Βοσκοπούλα τῶν Ἀλπεων* (σσ. 119-188). Προστίθεται τὸ ἔργο τοῦ S. Gessner, *Ὁ πρῶτος ναύτης* (*Der erste Schiffer*), σὲ μετάφραση τοῦ συνεργάτη τοῦ Ρήγα Α. Κορωνιοῦ (σσ. 193-238). Τὸ ἔργο ἐπανεκδόθηκε συνολικὰ ὑπὸ τὸν τίτλο, *Τὰ Ὀλύμπια*, Ὀφένη (=Βούδα) 1815, ἐνῶ εἶχε μεσολαβήσει μεμονωμένη ἐκδοσις τῆς *Βοσκοπούλας τῶν Ἀλπεων*, μὲ τὸν τίτλο, *La Bergère des Alpes tirée des Contes moraux de Monsieur Marmontel [...] traduite en vers en Grec actuel*, Πέστη 1811.

ἐραστῶν, τὸ 1790, παρέμενε ἀκόμη ζωηρή. Μὲ τὸ ἔργο του *La Bergère des Alpes* ὁ Marmontel συνέβαλε στὴν εὐρύτερη διάδοση πολλῶν ἀπὸ τὰ συναισθήματα καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα ποὺ εἶχαν ἀπασχολήσει καὶ τὸν Rousseau στὰ λογοτεχνικά του κείμενα. Ἡ αἴσθησις τῆς φύσης δὲν λειτουργοῦσε πιά ὡς πλαίσιο στὸ κεντρικὸ θέμα, ἀλλὰ γινόταν ἡ ἴδια μέρος τῶν κυρίαρχων συγκινήσεων. Οἱ ἀγωνίες τῆς ψυχῆς καὶ τὸ μοιραῖο ἐρωτικὸ πάθος, ποὺ κορυφωνόταν σὲ τραγῳδία, συνέτριβαν τὰ αἰσιόδοξα ὁράματα τῆς εὐκόλης ἀνθρώπινης εὐτυχίας¹⁷. Ὁ Ρήγας ἀναμετέδιδε ὅλο αὐτὸ τὸ πάθος στὴ διασκευὴ του. Οἱ ἐπιλογές του δείχνουν ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ψυχικὴ προδιάθεση καὶ στὴν ἠθικὴ ιδιοσυγκρασία, βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὸν κόσμον τοῦ Jean Jacques Rousseau. Τὸ πρωταρχικὸ πολιτικὸ κίνητρο τῆς διασκευῆς, ὡστόσο, γινόταν καταφανὲς στὸ εἰσαγωγικὸ ἐγκώμιον τοῦ Ρήγα γιὰ τὸν πολίτη Marmontel, «περίφημον τοῦ παρόντος αἰῶνος φιλόσοφον» καὶ μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, ὁ ὁποῖος, ὅταν ἔγινε «μέλος τῆς τῶν γερόντων βουλῆς» τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, διεκήρυξε ὅτι «ὁ ἱερὸς τῆς

17. Πρβλ. Michelle Buchanan, «Marmontel: Un auteur à succès de XVIIIe siècle», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, τόμ. LV (1967), σσ. 321-331. Γιά τὸ γενικότερο πολιτισμικὸ ὑπόβαθρον τῶν νέων ιδεῶν καὶ συναισθημάτων, βλ. τὴ μνημειώδη μελέτη τοῦ Robert Mauzi, *L'idée du bonheur au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1960, ἰδιαίτερα σσ. 458-481. Γιά τὴν πνευματικὴ σχέση τοῦ Ρήγα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Marmontel βλ. Α. Βρανούσης, «Ρήγας καὶ Marmontel», *Ἑλληνογαλλικά. Ἀφιέρωμα στὸν Roger Milliet*, Ἀθήνα 1990, σσ. 121-157.

πατρίδος ἔρως ἐμφωλεύει εἰς τὴν καρδίαν, καὶ ἡ καρδία δὲν γηράσκει ποτέ»¹⁸.

Στὸ βουκολικὸ δράμα τοῦ Metastasio οἱ ἴδιες συγκινήσεις τῶν βασανισμένων νεαρῶν ἐραστῶν ἀποτελοῦν τὸ κίνητρο τῆς δράσης, ἀλλὰ τὸ σκηνικὸ τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν συναισθημάτων ἔχει μετατοπιστεῖ ἀπὸ τὸ ἀλπικὸ τοπίο στὸ περιβάλλον τοῦ κλασικοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου. Τὸ συγκινησιακὸ θέμα ἐνισχυόταν ἀπὸ τὸν συμβολισμό τῶν πανελλήνιων δεσμῶν, ὅπως αὐτοὶ ἐκφράζονταν στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες¹⁹. Ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ ἀρετὴ τῶν πρωταγωνιστῶν, ἐκπεφρασμένη δραματικὰ μὲ τὴν πρόθυμη αὐτοθυσία στὸ ὄνομα τῆς εὐγενικῆς φιλίας, ἔφερναν στὸ προσκήνιο τὴν ἥρωικὴ ἠθικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους ὀνειρεύονταν νὰ μιμηθοῦν οἱ νεότεροί τους ἀπόγονοι. Ὁ πόθος γιὰ ἐλεύθερη συναισθηματικὴ ἔκφραση προσέδιδε ἐνιαῖο συγκινησιακὸ περιεχόμενο στὶς λογοτεχνικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ Ρήγα καὶ τὶς ἐνσωμάτωνε στὸ εὐρύτερο πατριωτικὸ πρόγραμμα, ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἀναβίωση τῆς ἐλληνικῆς ἀρετῆς.

Ὁ κόσμος τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ ἡ πολιτισμικὴ καὶ ἠθικὴ του λάμψη ἀναβίωναν μὲ ἀμεσότητα στὴν ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Abbé Barthélemy, Πε-

18. Ρήγας, *Ἡθικός Τρίπους*, σ. 118.

19. Στὸ ἴδιο, σσ. 3-4: εἰσαγωγικὲς ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις γιὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες. Γιὰ χρήσιμες πληροφορίες καὶ ἀποσαφηνίσεις βλ. Βάλτερ Ποῦχνερ, «Ὁ Ρήγας καὶ τὸ θέατρο», *Ἱστορικὰ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Ἐξι μελετήματα*, Ἀθήνα 1984, σσ. 111-119.

ριήγησις τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα (*Voyage du Jeune Anacharsis en Grèce*)²⁰. Ἡ μετάφραση τοῦ πολύτομου αὐτοῦ ἔργου ἀποτελοῦσε φιλόδοξο ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα τῶν Ἑλλήνων ἐκδοτῶν τῆς Βιέννης ἀδελφῶν Πούλιου, οἱ ὅποιοι, λίγα χρόνια πρὶν, καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὴν περίοδο 1791-1797, εἶχαν ἐγκαινιάσει τὴν ἐλληνικὴ δημοσιογραφία μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ πρώτου ἐλληνικοῦ περιοδικοῦ ἐντύπου, τῆς Ἑφημερίδος²¹. Τὸ περιοδικὸ αὐτὸ μετέφερε κατὰ μέγα μέρος πολιτικὲς πληροφορίες καὶ διεθνεῖς εἰδήσεις, ποὺ ἀνταποκρίνονταν στὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ ἐλληνικοῦ κοινοῦ κατὰ τὴν ταραχώδη δεκαετία τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἐπανάστασης. Τὸ νέο ἐκδοτικὸ πρόγραμμα ποὺ ἀνέλαβαν νὰ διεκπεραιώσουν στὴν περίοδο 1796-1797 συνδέεται μὲ τὴν ἀφύπνιση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν κλασικὸ πολιτισμὸ καὶ τὸ ἐλληνικὸ παρελθόν, ποὺ ἀκολούθησε τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἱστορικῶν καὶ ἐθνικῶν

20. Πρβλ. Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation*, τόμ. Α', *The Rise of Modern Paganism*, Νέκ Ὑόρκη 1966, σ. 84. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τοῦ ἔργου, βλ. Émile Egger, *L'hellénisme en France*, Παρίσι 1869, τόμ. Β', σσ. 294-300, καὶ Maurice Badolle, *L'abbé Jean-Jacques Barthélemy (1716-1795) et l'hellénisme en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Παρίσι (χ.χ.), σσ. 227-331.

21. Βλ. Γ. Λάιος, Ὁ ἐλληνικὸς Τύπος τῆς Βιέννης ἀπὸ τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821, Ἀθήνα 1961, σσ. 26-71, μὲ χρήσιμες βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις, καὶ τοῦ ἰδίου, «Οἱ Ἀδελφοὶ Πούλιου, ὁ Γεώργιος Θεοχάρης καὶ ἄλλοι σύντροφοι τοῦ Ρήγα», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. IB' (1957-1958), σσ. 202-270. Βλ. ἐπίσης Ἑφημερίς. Βιέννη 1791-1797, φωτοτυπικὴ ἐπανεκδόση, ἐπιμ. Λ. Βρανούσης, Ἀθήνα 1995, τόμ. 1, σσ. 44*-129*.

δεσμῶν τῶν νεότερων Ἑλλήνων μὲ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνισμό, μέσα ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία τοῦ Διαφωτισμοῦ²². Ὁ Κοζανίτης ἱατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος, στὸν ὅποιο ἀνῆκε ἡ πρωτοβουλία τῆς μετάφρασης, εἶχε δημοσιεύσει ἤδη τὸ ἔργο *Ἀρχαιολογία Συνοπτική τῶν Ἑλλήνων* τὸν προηγούμενο χρόνο²³. Προλογίζοντας τὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου *Περιήγησις τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος*, ὁ μεταφραστὴς δῆλωνε τοὺς στόχους τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσης καὶ ἐξέφραζε τὴ φιλοδοξία του νὰ προσφέρει στοὺς νεότερους Ἕλληνες μιὰ ζωντανὴ ἀνθολογία τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιφανῶν τους προγόνων. Σύμφωνα μὲ τὸν μεταφραστή, τὸ βιβλίο στὸ πρωτότυπο ἦταν γνωστὸ στοὺς Ἕλληνες ἀπὸ χρόνια, καὶ πολλοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ «ἐδρόσιζον τὸ βιβλίον μὲ δάκρυα, βλέποντες ἐν αὐτῷ ζωηροτάτως ἐκτεθειμένας τὰς πράξεις καὶ τὴν εἰκόνα τῶν λαμπρῶν προγόνων μας». Πολλοί, πιὸ στοχαστικοὶ ὅσον ἀφορᾷ στὸ μέλλον Ἕλληνες ἀναγνώστες, ἐπιθυμοῦσαν νὰ μεταφραστεῖ στὴ γλώσσα τους. Ἡ ἐπιθυμία τους αὐτὴ συνέπιπτε μὲ τὶς ἐπιδιώξεις τῶν πολιτισμένων εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν, ποὺ ἐπιζητοῦσαν, μέσω τῆς μελέτης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας, νὰ διδαχθοῦν τὶς ἀρετὲς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

22. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικές καὶ κοινωνικὲς ιδέες*, Ἀθήνα 1996, σσ. 83-114.

23. Γεώργιος Κ. Σακελλάριος, *Ἀρχαιολογία Συνοπτικὴ τῶν Ἑλλήνων*, Βιέννη 1796. Πρβλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, σσ. 100-101.

Σύμφωνα με τὸν Μακεδόνα μεταφραστή, «τὰ ἤδη ἀκμάζοντα τῆς Εὐρώπης γέννη, προβαίνοντα καθ' ἑκάστην εἰς ἀνώτερον τῆς τελειότητος βαθμὸν τόσον κατὰ τὰς μαθήσεις, ὅσον καὶ κατὰ τὴν πολιτικὴν διαγωγὴν, ἔχουσι πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν ὡς πρωτότυπα τοὺς λαμπροὺς ἐκείνους τῆς εὐκλεοῦς Ἑλλάδος ἄνδρας, οἵτινες ἔφερον εἰς φῶς τὰς πρώτας ἀρχὰς ὅλων τῶν καθηκόντων, ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα διὰ νὰ ὑψώσωσι τὸν νοῦν εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἀληθείας, ἐξ ἧς ἐκπηγάζουν ὅλα τὰ καλὰ τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ὅλαι αἱ γλυκύτερες τοῦ κοινωνικοῦ πολιτεύματος, ἐνὶ λόγῳ, ὅλα ἐκεῖνα ὅπου καθοδηγοῦσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν». Αὐτὲς ἦταν οἱ φιλοδοξίες τοῦ ἐκδοτικοῦ προγράμματος. Τὴν κοινωφελὴ προσπάθεια τοῦ Γεωργίου Σακελλαρίου συνέδραμαν καὶ ἄλλοι γλωσσομαθεῖς Ἕλληνες, ποὺ ἐνδιαφέρονταν νὰ ἐργασθοῦν γιὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ ἔθνους τους καὶ τὴν ἀναβίωση τῶν προγονικῶν ἀρετῶν²⁴. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ Ρήγας, ποὺ ἐπιμελήθηκε τὸν τέταρτο τόμο, ὅπου περιλαμβανόταν καὶ ἡ μετάφραση τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ Ἀνάχαρσι στὴ γενέθλια γῆ τῆς Θεσσαλίας²⁵.

Ἀπὸ τῆ νέας μεταφραστικῆς ἐπιλογῆ τοῦ Ρήγα πρό-

24. Abbé Barthélemy, *Περιήγησις τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα*, τόμ. Α', μτφρ. Γ. Σακελλαρίου, Βιέννη 1797, πρόλογος τοῦ μεταφραστῆ, σσ. ζ'-ιβ'.

25. *Νέος Ἀνάχαρσις*, τόμ. Δ', Βιέννη 1797, μτφρ. Γ. Βεντότη καὶ Ρήγα Βελεστινλῆ (κεφάλαια 35-39, σσ. 99-348).

«Ἐκ τῶν τοῦ Ρήγα Βελεστινλή καὶ τοῦτο.»
Κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Ρήγα στὸ βιβλίο τοῦ Δ. Δάρβαρη,
᾽Αληθῆς Ὁδὸς Εὐδαιμονίας, Βιέννη 1796.
Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς, Ἀθήνα.

βαλλε ἀνάγλυφη ἢ ἡθικὴ φυσιογνωμία ἐνὸς φωτισμένου διανοουμένου. Ἡ βαθιὰ του ἀγάπη γιὰ τὸ χωριό του, τὸ Βελεστίνο τῆς Μαγνησίας, τὸ ὁποῖο εἶχε ὑποχρεωθεῖ νὰ ἐγκαταλείψει ἐξαιτίας τῆς τουρκικῆς τυραννίας (εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μνημονεύει τὸ χωριό του ἀκόμη καὶ σὲ μιὰ ὑποσημείωση στὸ ἔργο *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*²⁶), ἦταν ἡ πηγὴ ἀπ' ὅπου ἀντλοῦσε τὸν ἐνθερμο πατριωτισμό του. Μὲ τὴ συναισθηματικὴ στράτευση συνυπῆρχε καὶ μιὰ διανοητικὴ προτίμηση. Ἐπιλέγοντας νὰ ἐπενδύσει τὴν προσωπικὴ του ἐργασία σὲ κείμενο ποὺ ἀφοροῦσε μιὰ περιοχὴ μὲ τὴν ὁποία ἦταν ἐξοικειωμένος, εἶχε κάθε λόγο νὰ πιστεύει ὅτι θὰ τὸ ἀπέδιδε ἀκριβέστερα καὶ θὰ τὸ ἐνημέρωνε σύμφωνα μὲ τὶς ἐμπειρικὲς προδιαγραφές τῆς γεωγραφικῆς ἐπιστήμης, ποὺ εἶχε διατυπώσει καὶ ὁ δάσκαλός του Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔκανε στὴ μετάφρασή του. Στὸ κείμενο τοῦ «Ἀββᾶ Βαρθολομαίου» προσέθεσε ἀρκετὲς παρατηρήσεις καὶ ὑποσημειώσεις, οἱ ὁποῖες ἐπανόρθωναν ἀβλεψίες καὶ ἐλλείψεις τοῦ πρωτοτύπου. Μὲ αὐτὲς τὶς διορθώσεις ὁ Ρήγας ἐπιζητοῦσε νὰ ἀναδείξει τὴ συνέχεια μεταξὺ τῆς

26. Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, σ. 106. Πρβλ. καὶ τὶς ιδιόχειρες σημειώσεις τοῦ Ρήγα στὸ περιθώριο τοῦ προσωπικοῦ του ἀντιτύπου τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Δάρβαρη, *Ἀληθὴς Ὀδὸς Εὐδαιμονίας* (Βιέννη 1796), σ. 214: δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ Ἀδμητου, στὸ Εὐρετήριο, ὁ Ρήγας ἔγραφε: «Ὁ Ἀδμητος ἦτον ἓνας ἐκ τῶν Ἀργοναύτων Βασιλεὺς τοῦ Βελεστίνου. Τὸ λέγει Ἀπολλώνιος ὁ ῥόδιος εἰς τὰ Ἀργοναυτικά». Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δείχνει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ρήγα γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ παρελθὸν τοῦ χωριοῦ του. Τὸ βιβλίο τῶρα ἀνήκει στὴ Συλλογὴ Σπανίων Βιβλίων καὶ Χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων.

ἀρχαίας καὶ τῆς νεότερης ἱστορίας τῆς ἐξεταζόμενης περιοχῆς. Ὅπως οἱ δύο συμπατριῶτες του, οἱ Θεσσαλοὶ γεωγράφοι Γρηγόριος Κωνσταντᾶς καὶ Δανιὴλ Φιλιππίδης, στὸ ἔργο τους *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, λίγα χρόνια προηγουμένως, ὁ Ρήγας ἔδειχνε μεγάλη εὐαισθησία γιὰ τὴ φυσικὴ ὁμορφιὰ τῶν γνώριμων κι ἀγαπητῶν του τοπίων, καθὼς καὶ γιὰ τὶς ἀρχαιότητες ποὺ θύμιζαν στὸν σύγχρονο ἐπισκέπτη τὴν κλασικὴ κληρονομιά τῆς χώρας. Ἡ *Νεωτερικὴ Γεωγραφία* περιλαμβανόταν στὶς πηγές ὅπου εἶχε ἀνατρέξει γιὰ νὰ ἐκσυγχρονίσει τὸ κείμενο τοῦ Abbé Barthélemy καὶ νὰ τὸ προσαρμόσει στὰ ἑλληνικὰ δεδομένα²⁷. Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν φίλων του Κωνσταντᾶ καὶ Φιλιππίδη, ἔκανε ἐπανειλημμένως νύξεις γιὰ τὰ σύγχρονα προβλήματα. Σημείωνε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι χοροὶ ποὺ ἀνέφερε ὁ Barthélemy ἐξακολουθοῦσαν νὰ χορεύονται στοὺς νεότερους χρόνους, ἀλλὰ τὰ ἀρχαιοελληνικά τους ὀνόματα εἶχαν χαθεῖ: «Ἀφ' οὗ ἐχάσαμεν τὸ πᾶν συνεχάθησαν καὶ τὰ ὀνόματα τῶν χορῶν»²⁸. Ἐμποτισμένος μὲ αὐτὸ τὸ αἶσθημα τῆς ἀπώλειας καὶ τῆς παρακμῆς, στάθηκε λίγο γιὰ νὰ στοχαστεῖ τὴν ἱστορία τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του, τοῦ Βελεστίνου, τὸ ὁποῖο σὲ ἐνδοξότερους καὶ εὐτυχέστερους καιροὺς ἦταν γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα Φεραι καὶ ὑπῆρξε βασιλείο τοῦ Ἰάσονα. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Ρήγα εἶχε

27. *Νέος Ἀνάχαρις*, τόμ. Δ', σ. 141-142, 148.

28. *Στὸ ἴδιο*, σ. 125.

γίνει τόπος στεναγμῶν, ὅπου «οἱ συχνοί, ἄδικοι φόνοι κατὰ τῶν χριστιανῶν [...], ἤθελον ἐρημώσει ἐξ ὀλοκλήρου αὐτὴν τὴν πόλιν, ἂν αἱ φυσικαὶ χάριτές της δὲν ἤθελον τοὺς ἀναγκάζει νὰ ὑπομένουν ὅλα, διὰ νὰ ἀφήσωσι καὶ τὰ κόκκαλά των ἐκεῖ ὅπου ἐτάφησαν καὶ οἱ προπάτορές των»²⁹.

Τὸ δημοφιλὲς βιβλίο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κλασικισμοῦ, στὴν ἐλληνικὴ του ἐκδοσὴ, μεταβλήθηκε σὲ πατριωτικὴ κατήχησι. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο ὕμνουσε τὴν ἐλληνικὴ ἐλευθερίαν, ἦταν τυπωμένο μὲ τρόπο πὺν ἔκανε ὀλοφάνερα τὰ συμβολικὰ μηνύματά του. Παντοῦ ὅπου ὁ νεαρὸς Ἀνάχαρσις κατὰ τὴν περιήγησή του ἐπισήμαινε τὴν ἀφοσίωσιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴν πατρίδα τους, τὸν ζῆλο τους γιὰ τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἀνδρείαν τους καὶ τοὺς πατριωτικοὺς τους ἀγῶνες, ἡ ἐλληνικὴ ἐκδοσὴ χρησιμοποιοεῖ ἐντονότερα τυπογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ ἀποτυπώσῃ τὴν ἔμφαση στὸ πνεῦμα τοῦ ἀναγνώστη μὲ τὸν πιὸ ἀποτελεσματικὸ τρόπο³⁰. Ἡ ταύτιση τοῦ κλασικισμοῦ μὲ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐλευθερίας ἦταν πλέον πλήρης. Ἡ ἰδέα τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας ἦταν χαραγμένη στὸ λάβαρο τῆς ἐπανάστασης καὶ ὁ δημοκρατικὸς πολιτικὸς προβληματισμὸς ἀνάβλυζε ἀπὸ τὴν ἀναστροφὴ μὲ τὸν κλασικὸ πολιτισμό. Στὶς δώδεκα πόλεις τῆς ἀρχαίας Ἀχαΐας ὁ Ἀνάχαρσις εἶδε νὰ λειτουργεῖ ἓνα ὑποδειγματικὸ

29. Στὸ ἴδιο, σ. 133.

30. Στὸ ἴδιο, σσ. 181, 297, 347. Πρβλ. σσ. 84, 97-98, στὸ πρῶτο τμήμα τοῦ βιβλίου πὺν μετέφρασε ὁ Γ. Βεντότης.

δημοκρατικὸ σύστημα πολιτικῆς διοίκησης, ποὺ τὸ καθιστοῦσαν δυνατὸ οἱ ἰδιάζουσες φυσικὲς συνθῆκες τῆς περιοχῆς, ἡ ὁποία ἦταν φτωχή, χωρὶς ἐμπόριο καὶ βιοτεχνία, καὶ γι' αὐτὸ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τοὺς συνακόλουθους κινδύνους τῆς χλιδῆς καὶ τῆς διαφθορᾶς. Κατὰ συνέπεια, οἱ πολῖτες μποροῦσαν νὰ ἀπολαμβάνουν εἰρηνικὰ τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἐλευθερία ποὺ τοὺς ἐξασφάλιζε ἡ σοφὴ νομοθεσία. "Ὅπως εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ Πολύβιος, ἡ πολιτικὴ ἁρμονία καὶ ἡ κοινωνικὴ γαλήνη ἐξασφαλίζονταν μὲ τὴν ἀπουσία ἀνατρεπτικῶν πνευμάτων ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν πολιτῶν, μὲ τὴν ἀδιαφορία γιὰ ἐξωτερικὲς κατακτήσεις καὶ μὲ τὴν ἀποφυγὴ ἐπαφῶν μὲ διεφθαρμένα ἔθνη. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἀχαΐας δὲν κατέφευγαν ποτὲ σὲ ψεύδη ἢ συνωμοσίες, οὔτε κὰν σὲ βάρος τῶν ἐχθρῶν τους, ἐνῶ ἡ θεσμικὴ ὁμοιογένεια μεταξὺ τῶν πόλεων τῆς συμπολιτείας ἐξασφάλιζε τὴν ἰσονομία, τὴν ὁποία ἀπολάμβαναν ὅλες οἱ τάξεις τῶν πολιτῶν. Ἡ ἄψογη λειτουργία τῆς δημόσιας ζωῆς ἐρχόταν σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὴ διαφθορὰ ποὺ βασίλευε στὶς ἐλληνικὲς πόλεις τῆς νότιας Ἰταλίας, οἱ ὁποῖες κατατρούχονταν ἀπὸ τὴ διχόνοια³¹.

Τὰ σύμβολα τοῦ ἐλληνικοῦ πατριωτισμοῦ, τὰ ὁποῖα ἡ περιήγηση τοῦ Ἀνάχαρσι εἶχε ἐγχαράξει στὴ συνείδηση τῶν νεότερων Ἑλλήνων, ἀποτυπώθηκαν στοὺς μνημειώδεις χάρτες τῆς Νοτιοανατολικῆς

31. Στὸ ἴδιο, σσ. 246-247.

Χάρτα τῆς Ἑλλάδος [...] παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ Θετταλοῦ
 χάριν τῶν Ἑλλήνων καὶ φιλελλήνων 1797. Προμετωπίδα.
 Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς, Ἀθήνα.

Ευρώπης πού σχεδίασε καὶ δημοσίευσε ὁ Ρήγας τὴν ἴδια ἐποχὴ. Τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τοῦ 1797 περιλάμβανε τὴ Χάρτα τῆς Ἑλλάδος, τυπωμένη σὲ δώδεκα φύλλα, ἡ ὁποία ἀπεικόνιζε ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ νότια τοῦ Δούναβη, τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας³². Ὁ ἱστορικὸς αὐτὸς ἄτλας συνιστοῦσε ἓνα ἐγκυκλοπαιδικὸ πανόραμα τοῦ ἐλληνικοῦ κλέους, καταγράφοντας τόσο μιὰν ἀντίληψη γιὰ τὸ ἐλληνικὸ παρελθόν, ὅσο καὶ ἓνα ὄραμα γιὰ τὸ ἐλληνικὸ μέλλον. Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ παρελθὸν ἔδινε ἔμφαση στὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ, ἀπεικονίζοντας τὴν πλατιά του ἐξάπλωση στὴν «Ἑλληνικὴ Ἀνατολή», τὶς νίκες του ἐπὶ τῶν βαρβάρων, καὶ ἰδιαί-

32. Οἱ χάρτες τοῦ Ρήγα ἀνατυπώνονται μὲ ὅλες τους τὶς λεπτομέρειες στὴν ἐκδοση τῶν Ἀπάντων του: *Ἀπαντα Νεοελλήνων Κλασικῶν: Ρήγας Βελεστινλῆς - Φεραῖος*, ἐπιμ. Λ. Ι. Βρανούσης, Ἀθήνα (χ.χ.), τόμ. Β', σσ. 569-664 (στὸ ἐξῆς *Τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Χάρτα τῆς Ἑλλάδος ὁ Ρήγας δημοσίευσε χάρτες τῶν ἡγεμονιῶν τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας, ὅλους στὴ Βιέννη, τὸ 1797· γιὰ λεπτομέρειες, βλ. Γ. Λάιος, «Οἱ χάρτες τοῦ Ρήγα», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. ΙΔ' (1960), σσ. 231-312. Γιὰ τὸ χάρτη τῆς Βλαχίας εἰδικότερα βλ. τὶς μελέτες τῆς Ἀννας Ἀβραμέα, «Ἡ Νέα Χάρτα τῆς Βλαχίας τοῦ Ρήγα καὶ ἡ αὐτόγραφος ἐπεξεργασία της. Σχόλιον Δ. Ζακυθνοῦ», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 53 (1978), σσ. 375-407 καὶ τῆς ἰδίας, «Τὰ τοπωνύμια τῆς Βλαχίας στὸν χειρόγραφο χάρτη τοῦ Ρήγα», *Ὁ Ἑραμιστής*, τόμ. 19 (1981), σσ. 100-119. Ἡ παλαιότερη μελέτη τοῦ Α. Ubicini, «La Grande Carte de la Grèce par Rhigas», *Revue de Géographie*, τόμ. VIII (Ἀπρίλιος 1881), σσ. 241-259 καὶ τόμ. IX (Ἰούλιος-Δεκέμβριος 1881), σσ. 9-25, παρὰ τὸν τίτλο της, εἶναι ἀπλῶς γενικὴ βιογραφικὴ σκιαγραφία τοῦ Ρήγα καὶ ὄχι σοβαρὴ χαρτογραφικὴ μελέτη. Ἡ ἀπῆχηση τοῦ χαρτογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα μεταξὺ τῶν συγχρόνων του διαφαίνεται στὴ μαρτυρία τοῦ J. C. von Engel, *Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*, Χάλλη 1797, τόμ. Α', σ. 473.

τερα τὸ ἔπος τῶν Περσικῶν πολέμων. Ἡ προγονικὴ δόξα προβαλλόταν μὲ καταλόγους μεγάλων ἀνδρῶν, μὲ χρονολογίες ἥρωικῶν μαχῶν, καθὼς καὶ μὲ τὴν παράθεση ἀρχαίων ἐπιγραμμάτων καὶ ἑκατὸν ἐξήντα ἀρχαίων ἐλληνικῶν νομισμάτων, τὰ ὅποια ἦταν διάσπαρτα στὸ χάρτη «πρὸς ἀμυδρὰν ἰδέαν τῆς ἀρχαιολογίας». Ἐννέα ἐνθετες ἐπιπεδογραφίες γνωστῶν ἀρχαίων πόλεων καὶ τοποθεσιῶν εἰκονογραφοῦσαν τὴ Χάρτα, «συντείνουσαι εἰς τὴν κατάληψιν τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος»³³. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ πραγματικὸς σκοπὸς τῆς ἔκδοσης τῆς Χάρτας: νὰ προσφέρει ἓνα ἐποπτικὸ βοήθημα γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῶν διδαγμάτων τοῦ Ἀνάχαρσι καὶ τοῦ πατριωτικοῦ φρονηματισμοῦ ποὺ πηγάζε ἀπὸ αὐτά.

Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ παρὸν ξεπηδοῦσε ἀπὸ μιὰ θλιβερὴ ὑπενθύμιση, στὸ πρῶτο φύλλο τῆς Χάρτας, τὸ ὅποιο εἰκονογραφοῦσαν ἢ ἐπιπεδογραφία τῆς Κωνσταντινούπολης καθὼς καὶ μιὰ πανοραμικὴ σύγχρονη ἄποψη τῆς «βασιλίδος τοῦ Βοσπόρου». Πάνω ἀπὸ τὴν ἀποτύπωση τῆς σφραγίδας τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τοῦ τελευταίου Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ἀναγραφόταν μιὰ ἀπλὴ φράση: «... καὶ ἔδου-

33. Χάρτα τῆς Ἑλλάδος (Βιέννη 1797), φ. 4 (προμετωπίδα). Βλ. Βρανούσης, ἐπιμ., *Τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*, τόμ. Β', σσ. 572-573, 592. Οἱ «ἐπιπεδογραφίες», ποὺ ἀποτελοῦν μεγάλου ἐνδιαφέροντος ἱστορικοὺς χάρτες, παρουσιάζουν τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ «πέρασμα τῶν Θερμοπύλων», τὴ Σπάρτη, «τὰ περὶ τὰς Ἀθήνας», τὴν «Φέραν ἢ Βελεστῖνον», τὶς τοπογραφίες τῆς μάχης τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμίνος, τὴν Ὀλυμπία καὶ τοὺς Δελφοὺς.

«Ἐπιεδογραφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως [...] παρὰ τοῦ Πάγχα Βελεστινῆ Θεσσαλοῦ 1796.
Ἐχράχθη παρὰ τοῦ Φρανσουᾶ Μήλσερ ἐν Βιέννῃ.»

λώθημεν...» Τὸ μοναδικὸ σχόλιο ποὺ συνόδευε τὴν ἄποψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν ἓνα ἐπίγραμμα συντεταγμένο ἀπὸ τὸν Ρήγα σὲ ὁμηρικὴ γλῶσσα, τὸ ὁποῖο θρηνοῦσε τὴν πικρὴ μοίρα τῆς «Ἑπταλόφου [...] οὐδας Ἀνάσσης»³⁴. Ὡστόσο, αὐτὸ τὸ πικρὸ πεπρωμένο δὲν μποροῦσε νὰ γίνεи ἀποδεκτὸ ὡς ἡ ὀριστικὴ κατὰληξη μιᾶς ἑνδοξῆς πορείας. Μιὰ πιὸ ἐλπιδοφόρα ἄποψη γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ φαινόταν ἤδη νὰ προβάλλει ἀπὸ δύο πηγές: πρῶτον ἀπὸ τὴν ἐγκαρδιωτικὴ συναίσθηση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας μετὸν ἀρχαῖο ἑλληνισμό, ποὺ γινόταν ἐμφανῆς μετὸν καταγραφή στοὺς χάρτες τόσο τῶν ἀρχαίων ὅσο καὶ τῶν νεότερων τοπωνυμίων κάθε περιοχῆς· δεύτερη πηγὴ ἐγκαρδίωσης συνιστοῦσαν οἱ πολλαπλασιαζόμενες ἐνδείξεις μιᾶς νέας τροπῆς στὴν ἱστορία τῶν Βαλκανίων. Οἱ δυνατότητες τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς συνάγονταν ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ σήψη τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐπιβεβαιώνονταν εἴτε μετὸν ἐμφάνιση ἀνυπότακτων τοπαρχῶν ποὺ ἀμφισβητοῦσαν τὴν κυριαρχία τοῦ σουλτάνου, ὅπως ὁ Πασβάνογλου στὸ Βιδίني, τὸν ὁποῖο ὁ Ρήγας γνώριζε προσωπικά, εἴτε μετὸν ἐπαναστατικὲς πρωτοβουλίες λαϊκῶν Βαλκάνιων ἡρώων, οἱ ὁποῖοι ὑπέσκαπταν τὴν ἰσχὺ τῆς αὐτοκρατορίας.

Τέλος, ἐξίσου σημαντικὸ ἦταν τὸ αἶσθημα ἀδελφοσύνης ποὺ διαπίστωνε ὁ Ρήγας μεταξὺ τῶν βαλκανι-

34. Χάρτα τῆς Ἑλλάδος, φ. 1, καὶ Βρανούσης, ἐπιμ., *Τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*, τόμ. Β', σσ. 576-577, 581, 584-585.

κῶν λαῶν, ἓνα αἴσθημα ποῦ ὑπῆρξε πηγὴ ἔμπνευσης γιὰ τὶς προσπάθειές του. Σημειώνοντας στὸ χάρτη ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἱερὰ τῆς βαλκανικῆς Ὁρθοδοξίας, τὸ μοναστήρι τῆς Ρίλας, σχολίαζε ὅτι ἦταν τὸ δεύτερο σὲ σπουδαιότητα μοναστικὸ καθίδρυμα «τῶν ἀδελφῶν μας τῶν Σέρβων»³⁵. Αὐτὴ ἡ αἴσθησις τῆς παμβαλκανικῆς ἀδελφосύνης πιθανότατα ἐνσταλάχτηκε στὴν ψυχὴ του χάρις στὸ θαυμαστὸ παράδειγμα τοῦ δασκάλου του Ἰώσηπου Μοισιόδακα, ποῦ, ἂν καὶ εἶχε γεννηθεῖ στὴ βαλκανικὴ ἐνδοχώρα, ἐγινε στὴ συνέχεια — χάρις στὴν παιδεία του — ζηλωτὴς τῆς πνευματικῆς ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδας. Ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Ρήγα γιὰ τὸν δάσκαλό του τὸν ὁδήγησαν νὰ περιλάβει στὴ Χάρτα τοῦ ἑνα ἁσῆμαντο χωριὸ τῆς Δοβρουτσᾶς, τὴν Τσερναβόδα, στὴ νότια ὄχθη τοῦ Δούναβη, γιὰ τὸν μόνον λόγον ὅτι ὑπῆρξε «πατρίς Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος»³⁶. Ἔτσι, τὸ ὄνομα τοῦ στρατευμένου κοινωνικοῦ στοχαστῆ τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀποτέλεσε τελικὰ τὴ μοναδικὴ μνεία νεότερου λογίου στὸν χάρτη τῶν ἐλληνικῶν ἐλπίδων.

Ὁ ἐπαναστατικὸς στόχος τῆς Χάρτας τῆς Ἑλλάδος πρόβαλλε ἀνάγλυφος στὴν ἀλληγορικὴ παράστασις ποῦ κοσμοῦσε τὸ ἐξώφυλλό της. Ἡ παράσταση ἀπεικονίζει τὸν Ἡρακλῆ μὲ ὑψωμένο τὸ ρόπαλό του νὰ

35. Χάρτα τῆς Ἑλλάδος, φ. 8. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ρήγα μὲ τὸν Πασβάνογλου βλ. Βρανούσης, *Ρήγας*, σσ. 23-24, 53-58.

36. Χάρτα τῆς Ἑλλάδος, φ. 12.

κυνηγᾶ μιάν ἔφιππη ᾿Αμαζόνα. Στὸ ἐρμηνευτικό του ὑπόμνημα ὁ Ρήγας σημείωνε ὅτι τὸ ρόπαλο τοῦ Ἡρακλέους συμβόλιζε τὴν ἑλληνικὴ ἀνδρεία, σὲ ἀντιπαράθεση πρὸς τὸν διπλὸ πέλεκυ τῆς ᾿Αμαζόνας, ποὺ παρίστανε τὴν ἀσιατικὴ ἰσχύ³⁷. Ἡ ἴδια ὑπόμνηση τῆς νίκης τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τοῦ ἀσιατικοῦ δεσποτισμοῦ κατοπτριζόταν στὴ χαλκογραφία τοῦ Μεγάλου ᾿Αλεξάνδρου, τὴν ὁποία ὁ Ρήγας τύπωσε ἐπίσης τὸ 1797. Στὶς γωνίες τοῦ πλαισίου τῆς προσωπογραφίας τοῦ ᾿Αλεξάνδρου ἐμφανίζονται μικρότερες προσωπογραφίες τῶν τεσσάρων διαδόχων του, τοῦ Σελεύκου, τοῦ ᾿Αντιγόνου, τοῦ Κασσάνδρου καὶ τοῦ Πτολεμαίου, ἐνῶ στὶς πλευρὲς τοῦ πλαισίου τέσσερις πολυπρόσωπες σκηνὲς εἰκονίζουν κορυφαῖες στιγμὲς τῆς ἐκστρατείας του συνοδευμένες ἀπὸ λακωνικὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλια: «Θριαμβευτικὴ εἴσοδος εἰς τὴν Βαβυλῶνα», «Φυγὴ τῶν Περσῶν εἰς τὸν Γρανικὸν ποταμόν», «Ἡττα τοῦ Δαρείου» καὶ «Φαμιλία τοῦ νικημένου βασιλέως εἰς τοὺς πόδας τοῦ ᾿Αλεξάνδρου». Τὸ μονόφυλλο, μὲ τὸν πολλαπλὸ του συμβολισμό, συνδύαζε τὸ ἑλληνικὸ πατριωτικὸ μήνυμα τοῦ Ρήγα μὲ τὶς θρυλικὲς παραδόσεις ποὺ εἶχαν θρέψει τὴ λαϊκὴ φαντασία ἐπὶ αἰῶνες³⁸.

37. Στὸ ἴδιο, φ. 4. Τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα στὸ φ. 3, στὸ Βρανούσης, ἐπιμ., *Τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*, τόμ. Β', σσ. 573-575. Πρβλ. Λουκία Δρούλια, «Ἡ πολυσημία τῶν συμβόλων καὶ τὸ "ρόπαλον τοῦ Ἡρακλέους" τοῦ Ρήγα», *Ὁ Ἑρανιστής*, τόμ. 21 (1997), σσ. 129-142.

38. Ἡ προσωπογραφία τοῦ ᾿Αλεξάνδρου ἀναπαράγεται μὲ κάθε λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν Βρανούση, ἐπιμ., *Τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*, τόμ. Β', σσ. 667-

Η έκδοτική δραστηριότητα τοῦ Ρήγα εἶχε προφανεῖς πολιτικές ἐπιδιώξεις. Ἀποσκοποῦσε νὰ σπείρει τὸν σπόρο μιᾶς ἐπαναστατικῆς προσπάθειας ποὺ θὰ ἀνέτρεπε τὸν ὀθωμανικὸ δεσποτισμὸ καὶ θὰ ἐπιτύγχανε τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν. Τὰ έκδοτικά του σχέδια τῶν χρόνων 1796-1797 συνιστοῦσαν τὸ τελικὸ στάδιο ἐνὸς προγράμματος διαφωτισμοῦ, ποὺ εἶχε ὡς στόχο τὴν ἠθικὴ καὶ ψυχολογικὴ προετοιμασία αὐτῆς τῆς ὑπέρτατης προσπάθειας. Ὁ Ρήγας δὲν ἀπέβλεπε μόνο νὰ καλλιεργήσει τὴν ἠθικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ πατριωτισμοῦ μέσω τοῦ πολιτικοῦ κλασικισμοῦ, ποὺ ἔβρισκε ἀπήχηση στὰ ἐκσυγχρονισμένα στρώματα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, καὶ ἰδιαίτερα στοὺς κύκλους τῆς φωτισμένης διανόησης, στοὺς μορφωμένους νέους καὶ στὰ ἐνεργὰ πολιτικὰ στοιχεῖα τῆς διασποράς· ἀποπειράθηκε νὰ φτάσει καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὲς τὲς κοινωνικὲς ομάδες, ποὺ ἦταν οἱ φυσικοὶ σύμμαχοι τῆς προσπάθειάς του, μεταφέροντας τὸ μήνυμα τῆς ἐθνικῆς ἀπολύτρωσης στὲς εὐρύτερες μάζες τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, μὲ μιὰ γλώσσα οἰκεία σ' αὐτὲς καὶ μὲ σύμβολα ποὺ μπορούσαν νὰ κατανοήσουν. Ἡ προσωπογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀποτελοῦσε τὸ πρόσφορο μέσο γιὰ νὰ προσεγγιστεῖ ἡ κοι-

670. Βλ. ἐπίσης Ὁλγα Γκράτζιου, «Τὸ μονόφυλλο τοῦ Ρήγα τοῦ 1797. Παρατηρήσεις στὴ νεοελληνικὴ εἰκονογραφία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου», *Μνήμων*, τόμ. 8 (1980), σσ. 130-149.

νωνική ψυχολογία ενός μαζικότερου ακροατηρίου. Έπιπλέον, φαίνεται ότι ο Ρήγας ίσως προσπάθησε να μεταδώσει το μήνυμά του δημοσιεύοντας, ένδεχομένως κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης του έκδοτικού του προγράμματος, το 1790, τις προφητείες του 'Αγαθάγγελου, που προέβλεπαν την επικείμενη ανάσταση του Γένους³⁹. Συντεταγμένες αρχικά από τον Θεόκλητο Πολυεΐδη, γύρω στα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα, οί προφητείες αυτές αποτελούσαν δημοφιλές ανάγνωσμα, που κυκλοφορούσε εύρέως σε χειρόγραφη μορφή. 'Η απήχηση της χρησμολογίας στις λαϊκές μάζες της έλληνικής κοινωνίας ήταν ένδεικτική των διάχυτων συναισθημάτων δυσaréσκειας και άδημονίας για μιá λυτρωτική αποκάλυψη. Όλα αυτά εξέφραζαν το κλίμα που προκαλούσε ή αποσύνθεση της Όθωμανικής αυτοκρατορίας και τις συνακόλουθες πιέσεις για κοινωνική και πολιτική αλλαγή. Υπό ανάλογες περιστάσεις, σε παραδοσιακές κοινωνίες, ό προφητικός χιλιασμός παρέχει διέξοδο στις αναζητήσεις της λαϊκής ψυχολογίας και προσφέρει αντιστοίχως διαύλους αποτελεσματικής επικοινωνίας μεταξύ των μαζών και των ήγετικών ομάδων. Οί τελευταίες μπορεί να είναι είτε παραδοσιακά στοιχεΐα που θέλουν να

39. Βλ. 'Αλέξης Πολίτης, «'Η προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη έκδοση του 'Αγαθάγγελου. Το μόνο γνωστό αντίτυπο», 'Ο Έραμιστής, τόμ. 8 (1969), σσ. 573-592. Σχετικά με τον προφητικό χιλιασμό του δέκατου όγδοου αιώνα, βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 169-175.

χειραγωγήσουν τὴν ἀποκάλυψη εἴτε ἐπαναστάτες διανοούμενοι⁴⁰.

Δημοσιεύοντας τὶς προφητεῖες τὸν ἴδιο χρόνο ποὺ δημοσίευσε τὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* καὶ τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, ὁ Ρήγας προφανῶς δὲν ὑπαναχωροῦσε σὲ κάποιου εἶδους παραδοσιακὴ χιλιαστικὴ ἰδεολογία. Ἀντίθετα, ἡ ἔκδοση τοῦ Ἀγαθάγγελου, ἡ ὁποία προσγράφεται σ' αὐτόν, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς μαρτυρία τῆς ρεαλιστικῆς ἐκ μέρους τοῦ στάθμισης τῶν πρακτικῶν δυνατοτήτων καὶ τῶν πολιτικῶν παραμέτρων μιᾶς ἐπικείμενης ἐπαναστατικῆς ἀπόπειρας γιὰ ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς ἐπίγνωσης ποὺ διέθετε ὅτι οἱ πολιτικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ ἐπαναστατικοῦ Διαφωτισμοῦ μπορούσαν νὰ ἔχουν ἀπήχηση καὶ νὰ κινητοποιήσουν μόνο τὶς κοινωνικὰ καὶ ἰδεολογικὰ προηγμένες ομάδες, ποὺ ποσοτικὰ ἀντιπροσώπευαν ἓνα πολὺ μικρὸ — ἂν καὶ δυναμικὸ — τμῆμα τῆς κοινωνίας. Οἱ ομάδες αὐτὲς μπορούσαν νὰ ἀναδείξουν ἡγέτες καὶ νὰ δραματισθοῦν στόχους, ἀλλὰ δὲν μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπιτυχία μιᾶς ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης. Ἀπὸ τὴν πλήρη κατανόηση αὐτῆς τῆς πραγματικότητος πῆγαζε ἡ ἐπιθυμία τοῦ Ρήγα νὰ ἀπευθυνθεῖ στὶς πλατύτερες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ, μιλώντας στὴ δική τους συμβολικὴ γλῶσσα, ἔτσι ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἀνακι-

40. Πρὸβλ. Eric Hobsbawm, *Social Bandits and Primitive Rebels*, Glencoe 1959, σσ. 57-65, 105-107.

νήσει τούς πόθους που ξεπηδοῦσαν ἀπὸ τὰ βάθη τῆς συλλογικῆς μνήμης καὶ τῆς ἐμπειρίας.

Ἡ προβληματικὴ τῆς ἐπανάστασης, πού προβάλλει ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ corpus τῶν ἔργων τοῦ Ρήγα, ὠρίμασε στὴ σκέψη του ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς γαλλικῆς ἐπαναστατικῆς ἐμπειρίας. Ἡ θεώρηση αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας, καὶ ἡ στάθμιση τῶν δυνατοτήτων πού προσέφερε στὸ ἐλληνικὸ ἔθνος, ὁδήγησαν τὸν Ρήγα στὸ τελικὸ πρακτικὸ βῆμα πού ἀκολουθεῖ κάθε ἐπαναστατικὸ πρόγραμμα. Ἡ προώθηση τῆς ὑπόθεσης τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἡ καλλιέργεια τῆς ἠθικῆς τοῦ ἐλληνικοῦ πατριωτισμοῦ καὶ ἡ τελικὴ ἔκκληση πρὸς τὶς μάζες συνυφάνθηκαν μὲ τὴν ἀνάληψη ὀργανωτικῶν πρωτοβουλιῶν, πού ἀπέβλεπαν νὰ συσπειρώσουν τὶς δυνάμεις τῆς ἐπανάστασης. Δύο αἰῶνες ἀργότερα παραμένει ἀκόμη μᾶλλον ἀσαφὲς τί ὄντως κατόρθωσε νὰ ὀργανώσῃ ὁ Ρήγας⁴¹. Τὰ πρακτικὰ σχέδια μὲ τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ θέσει τὸ ἐπαναστατικὸ του πρόγραμμα σὲ ἐφαρμογὴ ἐξαφανίστηκαν μέσα στὴν τραγωδίᾳ πού κάλυψε τὴν τελευταία φάση τῆς δραστηριότητάς του καὶ σφράγισε τὴ μοίρα του. Ὁ θρύλος πού περιέβαλε ἀργότερα τὴν προσωπικότητά του καὶ τὴ δράση του μεγαλο-

41. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ὀργάνωσης τοῦ Ρήγα, βλ. Κ. Ἀμαντος, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα, σσ. ιβ'-ιε', καὶ Βρανούσης, *Ρήγας* (1953), σσ. 67-71. Ἡ ἀποτελεσματικότητά ὁποιασδήποτε τέτοιας προσπάθειας ἀπὸ μέρους τοῦ Ρήγα ἀμφισβητήθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κ. Φιλήμονα, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, Ναύπλιο 1834, σσ. 95-98. Στὶς ἱστορικὰς πηγὰς δὲν διακρίνονται ἄμεσοι δεσμοὶ μεταξὺ τῆς ἐπαναστατικῆς πρωτοβουλίας τοῦ Ρήγα καὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας.

ποίησε καὶ παράλλαξε τὸ πρόγραμμά του, ἐνῶ οἱ προθέσεις του χειραγωγήθηκαν ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις μεταγενέστερων ἰδεολογικῶν ἀντιπαραθέσεων, ἀφοῦ ὁ Ρήγας, ὡς πνευματικὸς πρόγονος, διεκδικήθηκε ἀπὸ τοὺς πρὸ ἐτερόκλητους καὶ μεταξὺ τους βαθιὰ ἀντιφατικοὺς ἰδεολογικοὺς μνηστῆρες⁴².

Ἡ φύση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ρήγα, ὥστόσο, καὶ ἡ λύση ποὺ εἰσηγήθηκε γιὰ τὸ ἐλληνικὸ ζήτημα, μποροῦν νὰ ἀνασυντεθοῦν ἐπαρκῶς μὲ βάση τὴ μαρτυρία τῶν σωζόμενων ἔργων του. Οἱ μαρτυρίες ποὺ στηρίζονται στὰ πρακτικὰ τῆς ἀνάκρισης στὴν ὁποία ὑποβλήθηκαν ὁ ἴδιος καὶ οἱ σύντροφοί του ἀπὸ τὶς αὐστριακὲς ἀρχὲς μετὰ τὴ σύλληψή τους στὴν Τεργέστη⁴³, γιὰ ἀνατρεπτικὲς δραστηριότητες, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1797,

42. Τὴ μυθολογία γύρω ἀπὸ τὸν Ρήγα ἐγκαινίασε ὁ Χρ. Περραιβός: *Σύντομος βιογραφία Ρήγα Φεραίου*, Ἀθήνα 1860. Οἱ θέσεις τοῦ Περραιβοῦ ἀνασκευάστηκαν ἀπὸ τὸν Ἄμμαντο, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σσ. θ'-ιε'. Γιὰ τὶς θέσεις τῆς ἐλληνικῆς ἀριστερᾶς σχετικὰ μὲ τὸν Ρήγα, βλ. Γ. Κορδάτος, *Ὁ Ρήγας Φεραίος καὶ ἡ Βαλκανικὴ Ὁμοσπονδία*, Ἀθήνα 1945. Σὲ προγενέστερο ἔργο, ὥστόσο, ὁ Κορδάτος εἶχε περιγράψει τὸν Ρήγα ὡς «πρόδρομο τοῦ νεότερου ἐλληνικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ»: βλ. Κορδάτος, *Ὁ Ρήγας Φεραίος καὶ ἡ ἐποχή του*, Ἀθήνα 1931, σ. 82. Γιὰ τὴν ἀριστερὴ ἀποψὴ βλ. ἐπίσης Τ. Βουρνᾶς, *Ὁ πολίτης Ρήγας Βελεστινλῆς*, Ἀθήνα 1956.

43. Βλ. Émile Legrand, ἐπιμ., *Documents inédits concernant Rhigas Velestinlis et ses compagnons de martyre* καὶ Κ. Ἄμμαντος, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ*. Τὰ στοιχεῖα ποὺ συνέλεξε ὁ Legrand ἀποτελέσαν τὴ βάση τῆς πληρέστερης ἐκθεσης τῶν γεγονότων γιὰ τὸ μαρτύριο τοῦ Ρήγα, τὴν ὁποία συνέθεσε ὁ Σπ. Λάμπρος, *Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 1892. Οἱ πρὸ πρόσφατες ἐρευνες τοῦ Π. Κ. Ἐνεπεκίδη, *Ρήγας - Ὑψηλάντης - Καποδίστριας*, Ἀθήνα 1965, σσ. 11-96, προσέθεσαν μερικὲς ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες,

φωτίζουν και ἐπιβεβαιώνουν τὰ συμπεράσματα μιᾶς αὐστηρᾶ ὀριοθετημένης ἀπὸ τὰ κείμενα ἀνάλυσης τοῦ πολιτικοῦ νοήματος καὶ τῶν προθέσεων πού διακρίνονται στὶς διαδοχικὲς φάσεις τοῦ ἔργου του. Οἱ δύο φάσεις πού προηγήθηκαν (1790 καὶ 1796-1797) προ-παρασκεύασαν τὴ δημοσίευση τῆς κατ' ἐξοχὴν πολιτικῆς πραγματείας του, τοῦ πολιτεύματος τῆς «Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας», ὅπως αὐτὸ ἀποδίδεται σὲ γενικὲς γραμμὲς στὸ ἐπαναστατικὸ του μανιφέστο. Τὸ πολιτικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε ἡ τελικὴ πολιτειακὴ του πρόταση καθορίστηκε ἀπὸ τὶς ὀργανωτικὲς δραστηριότητές του καὶ τὰ σχέδιά του γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ παλαιότερη ἀξιόπιστη μαρτυρία γι' αὐτὰ τὰ σχέδια προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἐξέχον μέλος τῆς ἑλληνικῆς φωτισμένης διανόησης, τὸν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ. Ὁ Κωνσταντᾶς γνώρισε τὸν Ρήγα στὸ Βουκουρέστι, στὸν κύκλο τοῦ Καταρτζῆ. Τὸ ἔτος 1790 οἱ δρόμοι τους διασταυρώθηκαν στὴ Βιέννη, ὅπου συνέπεσε ἡ παραμονή τους γιὰ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἐκδοσης τῶν βιβλίων τους. Σύμφωνα μὲ τὸν Κωνσταντᾶ, ὁ ὁποῖος ἔζησε καὶ ἀξιώθηκε νὰ δεῖ τὴν Ἑλλάδα ἀνεξάρτητη, ὁ Ρήγας ἦταν ὁ πρῶτος Ἕλληνας πατριώτης πού συ-

ἀλλὰ δὲν ἔλυσαν τὰ προβλήματα πού ὑφίστανται ἀπὸ παλιά. Βλ. ἐπίσης, Ὁλγα Κατσιαρδῆ, «Ὁ Ρήγας Φεραῖος. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Τεργέστης», *Μνήμων*, τόμ. 7 (1979), σσ. 150-174. Μετὰ τὴν ἀνάκριση οἱ αὐστριακὲς ἀρχὲς παρέδωσαν τοὺς Ἕλληνες πατριῶτες στοὺς Ὁθωμανοὺς, πού τοὺς ἐξετέλεσαν στὸ Βελιγράδι, στὶς 24 Ἰουνίου 1798.

νέλαβε τὴν ἰδέα τῆς ἀναβίωσης τοῦ Γένους μὲ καθα-
ρὰ πολιτικούς ὅρους καὶ ὁραματίστηκε ἓνα ἀνεξάρτη-
το ἑλληνικὸ κράτος. Ἀφετηρία τῶν πολιτικῶν προ-
βληματισμῶν του, σύμφωνα μὲ τὸν Κωνσταντᾶ, ἦταν
τὰ γραπτὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ὁσποδά-
ρου τῆς Μολδαβίας (1782-1786), τοῦ ἐπονομαζόμε-
νου «Φυραρῆ», ὁ ὁποῖος εἶχε καταστρώσει σχέδια γιὰ
τὴν ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία, ἀλλὰ ἀναγκάστηκε νὰ δρα-
πετεύσει καὶ νὰ ζητήσῃ καταφύγιο στὴ Ρωσία, ὅταν
οἱ Ὁθωμανοὶ πληροφορήθηκαν τὶς ἐπιδιώξεις του⁴⁴.

Ἄν αὕτὴ ἦταν ἡ ἀρχικὴ πηγὴ τῶν σχεδίων τοῦ
Ρήγα, τὸ διαφωτιστικὸ πρόγραμμά του, ποὺ κατὰ
πρῶτο λόγο εἶχε διαμορφωθεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ
γαλλικοῦ φιλοσοφικοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ, σὺν τῷ χρό-
νῳ ἀκολουθοῦσε ἓναν ὅλο καὶ πιὸ ριζοσπαστικὸ πο-
λιτικὸ προσανατολισμό. Μετὰ τὴν ὀριστικὴ διάψευ-
ση τῶν ἐλπίδων τοῦ Γένους γιὰ ρωσικὴ βοήθεια, ἐπα-
κόλουθο τῆς ἐγκατάλειψης τῶν Ἑλλήνων τὸ 1792, ὁ
Ρήγας στράφηκε ἀποκλειστικὰ πρὸς τὴν ἐπαναστατι-
κὴ Γαλλία καὶ σταδιακὰ κατέληξε στὸν προσδιορισμὸ
τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας μὲ βάση τὸ γαλλικὸ πρό-
τυπο. Πέρα ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ ἔμπνευση, φαίνεται
ὅτι ὁ Ρήγας διέκρινε νὰ προβάλλει ἀπὸ τὶς διεθνεῖς
ἐπιπτώσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης μιὰ πραγμα-
τικὴ εὐκαιρία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐλευθερία, εἰδικὰ με-

44. Βλ. Κ. Ἀμαντος, «Ρήγας Βελεστινλῆς», *Ἑλληνικά*, τόμ. Ε' (1932), σσ. 48-50, καὶ τοῦ ἴδιου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, σ. ια'.

τὰ τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ Ναπολέοντα Βοναπάρτη στὴν Ἰταλία καὶ τὴν κατάληψη τῶν Ἑπτανήσων ἀπὸ τοὺς Γάλλους, οἱ ὅποιοι εἶχαν καταλύσει προηγουμένως τὴ Βενετική Πολιτεία. Τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενον τῶν ἐνεργειῶν τοῦ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση παραμένει ὥστόσο ἀσαφές, ἐπειδὴ οἱ μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὰ ὑποτιθέμενα σχέδιά του ἢ τὶς ἀπόπειρές του νὰ ἔλθει σὲ ἀπευθείας ἐπαφὴ μὲ τὸν Ναπολέοντα — ἢ ἔστω μὲ Γάλλους διπλωματικούς ἐντεταλμένους στὴν ἀψβουργικὴ ἐπικράτεια — εἶναι ἀβέβαιες⁴⁵. Οἱ πρωτοβουλίες αὐτὲς ἔχουν προφανῶς διογκωθεῖ ἀπὸ τὸ θρύλὸ πὺν περιέβαλε τὴ σύλληψη τοῦ Ρήγα ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ ἀστυνομία καὶ τὸ μαρτύριό του, τὸ 1798. Οὔτε ὑπάρχουν μαρτυρίες πὺν νὰ τεκμηριώνουν τὴν ὕπαρξιν κάποιας μυστικῆς ἐπαναστατικῆς ἐταιρείας, ἢ ὅποια, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Ρήγα, ἐργαζόταν συστηματικὰ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδας. Προφανῶς οἱ αὐστριακὲς ἀρχές, ἔχοντας τὴν ἔμμονη ἰδέαν τῆς γαλλικῆς ἀπειλῆς, φοβήθηκαν ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τοῦ Ρήγα κρυβόταν μιὰ τεράστια συνωμοσία, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ἐνδιαφέρθηκε προσωπικὰ γιὰ τὴν ὑπόθεσιν. Ἀλλωστε, ἡ ἀψβουργικὴ μοναρχία μόλις τὸ 1796 εἶχε καταστείλει

45. Legrand, *Documents inédits*, σ. 65 καὶ Ἄμαντος, Ἐνέκδοτα ἔγγραφα, σσ. ιδ'-ιε', 122-128, καὶ γενικότερα Βρανούσης, *Ρήγας*, σσ. 61-67, 74-79. Ἐπίσης Ὀλγα Κατσιαρδῆ, «Ἑλληνικὰ διαβήματα στὸν Βοναπάρτη», Ὁ Ἑρηνιστής, τόμ. 14 (1977), σσ. 36-68, μὲ ἐπισκόπησιν τῆς προγενέστερης βιβλιογραφίας.

μιάν ἄλλη, ἰακωβινικῆς ἔμπνευσης, συνωμοσία στὰ ἐδάφη της, ποὺ εἶχε τὴν ἀφετηρία της σὲ πρωτοβουλίες τοῦ καθηγητῆ τῆς φυσικῆς Ἰγνατίου Martinovics. Αὐτὸ ποὺ προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὶς διαθέσιμες μαρτυρίες εἶναι ὅτι ὁ Ρήγας, ἀφοῦ ὀλοκλήρωσε τὸ ἐκδοτικό του πρόγραμμα, τὸ 1797, ἔφυγε ἀπὸ τὴ Βιέννη μὲ προορισμὸ κάποιο ἄγνωστο μέρος στὴν ὀθωμανικὴ Ἑλλάδα, συνοδευόμενος ἀπὸ μιὰ ὁμάδα στενῶν συνεργατῶν του. Ἡ συνοχὴ τῆς ὁμάδας δὲν στηριζόταν σὲ συνωμοτικούς δεσμούς, ἀλλὰ στὴν κοινὴ ἀποδοχὴ τῶν γαλλικῶν ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν καὶ στὸν ἐνθερμὸ ἐλληνικὸ πατριωτισμὸ, ποὺ ἀπέρρεε ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν ἰδεωδῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος.

Στὸ μέτρο ποὺ οἱ αὐστριακὲς ἀνακριτικὲς ἀρχὲς ἦταν σὲ θέση νὰ τὸ ἐξακριβώσουν, τὸ σχέδιο τοῦ Ρήγα ἦταν νὰ ὑποκινήσει ἀρχικὰ μιὰν ἐξέγερση στὴ Μάνη, τὴν ἀνυπότακτη στοὺς Τούρκους ἀετοφωλιὰ τῆς Πελοποννήσου, νὰ διευρύνει τὴν ἐξέγερση μὲ τὴ συνεργασία τῶν ὀρεσίβιων πολεμιστῶν τοῦ Σουλίου, στὴν Ἡπειρο, νὰ κηρύξει τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδας καὶ νὰ εἰσαγάγει τὸ γαλλικὸ σύστημα διακυβέρνησης στὴν ἀπελευθερωμένη χώρα. Ἡ ἰδεολογικὴ προετοιμασία τῆς ἐξέγερσης, ὅπως γνώριζε ἡ αὐστριακὴ ἀστυνομία, περιλάμβανε φιλολογικὰ σχέδια, ὅπως ἡ μετάφραση τῶν ἔργων *Νέος Ἀνάχαρσις καὶ Ἡθικὸς Τρίπους*, ἡ δημοσίευση τῆς *Χάρτας τῆς Ἑλλάδος*, ἡ σύνταξη τῆς ἐπαναστατικῆς προκήρυξης ποὺ καλοῦσε τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος νὰ ἐξεγερθεῖ γιὰ τὴν ἐλευθερία του, καὶ

ή σύνθεσή ενός επαναστατικού ύμνου κατά τὸ πρότυπο τῆς «Μασσαλιώτιδας». Ἡ ἀνάκριση διαπίστώσε ἐπίσης ὅτι εἶχε συνταχθεῖ καὶ σχέδιο δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Τὰ τρία τελευταῖα μέρη τοῦ προγράμματος (ἡ διακήρυξη, ὁ ὕμνος καὶ τὸ σύνταγμα) τυπώθηκαν μυστικὰ σὲ ἓνα ἀνατρεπτικὸ φυλλάδιο, τὸ ὁποῖο προοριζόταν νὰ μοιραστεῖ στοὺς Ἑλληνας ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου ὡς μέρος τῆς επαναστατικῆς προσπάθειας. Οἱ ἐνδείξεις πὺν μπόρεσε νὰ συλλέξει ἡ ἀνάκριση γιὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ τοῦ επαναστατικοῦ μανιφέστου ἔδειχναν ὅτι σύνθημά του ἦταν τὸ γαλλικὸ επαναστατικὸ ἀξίωμα «Ἐλευθερία, Ἰσότης, Ἀδελφосύνη». Στὶς σελίδες του, μὲ ἓναν τρόπο πὺν ἐμιμεῖτο τὸ γαλλικὸ ὕφος, προπηλακίζονταν οἱ μονάρχες, ἐξαίρονταν τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ οἱ ἀρετὲς τῆς δημοκρατικῆς διακυβέρνησης, καὶ ἐξυμνεῖτο ἡ ἐλευθερία⁴⁶.

Στὴν κατάθεσή του ὁ Ρήγας μαρτυροῦσε ὅτι κίνητρο τοῦ φιλολογικοῦ τοῦ προγράμματος ἦταν ἡ ἐπιθυμία του νὰ διαφωτίσει τὸ Γένος του καὶ νὰ βοηθήσει τοὺς συμπατριῶτες του νὰ συνειδητοποιήσουν τὴ θλιβερὴ κατάστασις τῆς ὑποδουλωμένης τους πατρίδας. Ὁμολογοῦσε ὅτι αἰσθανόταν βαθὺ μῖσος γιὰ τὴ βάρβαρη τουρκικὴ φυλὴ καὶ δήλωνε ὅτι, μετὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του, θερμότερη ἐπιθυμία του ἦταν νὰ δεῖ τοὺς Τούρκους νὰ ἐκδιώκονται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

46. Legrand, *Documents inédits*, σσ. 11-13, 23-25. Γιὰ τὸ γενικότερο πολιτικὸ κλίμα πὺν ἐπηρέασε τὶς ἀνακρίσεις, πρβλ. Ernst Wangermann, *From Joseph II to the Jacobin Trials*, Ὁξφόρδη 1969, σσ. 137-191.

Παραδεχόταν επίσης ότι είχε γράψει στον Γάλλο πρόξενο της Τεργέστης προτείνοντάς του να υπηρετήσει ως σύνδεσμος μεταξύ των Ελλήνων και του γαλλικού επιτελείου στην Ιταλία. Σχετικά με τα πολιτειακά του σχέδια, εξάλλου, παραδεχόταν το ενδιαφέρον του για τη μετάφραση του γαλλικού συντάγματος, ώστε αυτό να χρησιμεύσει ως οδηγός για τις ελληνικές προσπάθειες, αλλά ανέφερε ότι πρόθεσή του ήταν να συντάξει ένα σύνταγμα κατά το γαλλικό πρότυπο, προσαρμοσμένο στο πνεύμα του ελληνικού έθνους⁴⁷.

Οί σύντροφοι του Ρήγα παραδέχονταν όμοφωνα ότι κίνητρο των ενεργειών τους ήταν ή ανάγκη να μορφωθεί και να διαφωτισθεί το ελληνικό έθνος με την έκδοση έργων των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, γεγονός που θεωρούσαν ως προϋπόθεση για την εθνικοαπελευθερωτική εξέγερση. Συμμερίζονταν άλλωστε τον ένθουσιασμό των «Ιακωβίνων» της Κεντρικής Ευρώπης για το γαλλικό πολίτευμα. "Ένας νέος, ό Παναγιώτης Έμμανουήλ από την Καστοριά, μίλησε με θαυμασμό για τη γαλλική έλευθερία και τόνισε ότι κάθε Έλληνας που είχε κάποια γνώση για τα πολιτικά συστήματα της αρχαίας Ελλάδας δέν μπορούσε παρά να υποστηρίζει το πολίτευμα της επαναστατικής Γαλλίας, αφού αυτό κατά το μεγαλύτερο μέρος του πήγαζε από τη σολώνεια νομοθεσία. "Η όμοιότητα την όποία μπορούσαν να διακρίνουν οί Έλληνες

47. Legrand, *Documents inédits*, σσ. 59-75, ιδιαίτερα σσ. 61, 65, 69.

ἐπαναστάτες μεταξὺ τοῦ δημοκρατικοῦ γαλλικοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν πολιτευμάτων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἔκανε στὰ μάτια τους πιὸ ἔντονη τὴν ἀντίθεση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἐλευθερίας πρὸς τὴν τουρκικὴ τυραννία, ὑπὸ τὴν ὁποία στέναζε τὸ Γένος τους⁴⁸. Ἐναν ἄλλον ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ Ρήγα, τὸν Δημήτριο Νικολίδη, τὸν ἀπασχολοῦσε ἡ μετάφραση τοῦ δοκιμίου τοῦ Mably, *Observations sur l'histoire de la Grèce ou des causes de la prospérité et des malheurs des Grecs*, μὲ τὴν ὁποία σκόπευε νὰ διδάξει τοὺς νεότερους Ἕλληνες γιὰ τὶς ἀρετές, τὰ χαρίσματα καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν προγόνων τους⁴⁹.

Ἡ πεποίθηση ὅτι ὑπῆρχε αἰτιώδης συνάφεια μεταξὺ Διαφωτισμοῦ καὶ ἐπανάστασης — ὑπόθεση πού μερικὰ χρόνια προηγουμένως εἶχε ὑποστηριχθεῖ μὲ ἀφορμὴ τὴ γαλλικὴ ἐμπειρία καὶ στὶς σελίδες τῆς *Νεωτερικῆς Γεωγραφίας*, πού ὁ Ρήγας φαίνεται ὅτι εἶχε μελετήσῃ προσεκτικὰ — προσέφερε τὴ θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς πρακτικῆς δραστηριότητος τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συντρόφων του. Μὲ τὴν ἀπόφασή τους νὰ μεταφέρουν τὶς δραστηριότητές τους ἀπὸ τὶς πρωτεύουσες τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸ μελλοντικὸ πεδίο τῆς ἐπανάστασής τους, ἐξασφάλισαν τὴν ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης, ἐπίτευγμα πού δὲν πραγματοποιοῦν πάντοτε οἱ ἐπαναστάτες διανοούμενοι. Ἡ ὀργανωτικὴ τους βάση ἦταν βέβαια ὑποτυπώδης, ἂν μπορούμε νὰ

48. Στὸ ἴδιο, σ. 91.

49. Στὸ ἴδιο, σ. 83.

ισχυριστούμε ότι υφίστατο κὰν πέρα ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς τοῦ κοινοῦ ἰδεολογικοῦ ὁράματος ποὺ τοὺς συνέδεε. Οἱ λεπτομέρειες τῶν ἐπαναστατικῶν τους σχεδίων ἔχουν ἐξαφανιστεῖ εἴτε ἐξαιτίας τῆς δίωξης ποὺ ὑπέστησαν ἀπὸ τοὺς ξένους, εἴτε, ἀργότερα, ἐπειδὴ ὁ θρύλος συσκότισε αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς δράσης τους. Τέλος, οἱ πρακτικὲς τους ἐπαναστατικὲς δραστηριότητες καλύφθηκαν ἀπὸ τὸν πέπλο τῆς τραγωδίας τοῦ μαρτυρίου τους. Ἀκόμη καὶ τὸ ἐπαναστατικὸ μανιφέστο τοῦ κινήματός τους, τὸ φυλλάδιο τοῦ Ρήγα μὲ τὸ πολίτευμα τῆς «Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας», ἐξαφανίστηκε. Ὅλα τὰ ἀντίτυπα τοῦ πρωτοτύπου καταστράφηκαν εἴτε ἀπὸ τοὺς προνοητικούς διώκτες εἴτε ἀπὸ τοὺς φοβισμένους ὁπαδούς. Οἱ ἀνακαλύψεις τῆς ἔρευνας ἐνὸς ὁλόκληρου αἰῶνα μᾶς ἔδωσαν μόνο χειρόγραφα ἀντίγραφα καὶ μεταφράσεις τοῦ πρωτοτύπου. Μὲ βάση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, τῶν ὁποίων ἡ αὐθεντικότητα εἶναι ἐξακριβωμένη, εἶναι δυνατόν νὰ ἀνασυντεθεῖ μὲ βεβαιότητα ἡ ἰδεολογία καὶ νὰ προσδιοριστεῖ τὸ ἀκριβὲς σχῆμα τῆς πολιτειακῆς ἀναδημιουργίας ποὺ ὀραματιζόταν ὁ πρωτομάρτυρας τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας. Τὸ ὄραμα αὐτὸ ἔπαιρνε μορφή στὸ ἐπαναστατικὸ μανιφέστο τοῦ Ρήγα τοῦ ἔτους 1797, *Νέα πολιτικὴ διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας*⁵⁰. Τὸ φυλλάδιο περιλάμβανε τὴν ἐπαναστατικὴ

50. Ρήγας, *Νέα πολιτικὴ διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς*

προκήρυξη, τὴ διακήρυξη τῶν «Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου», τὸ σχέδιο πολιτεύματος γιὰ τὴν «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία» καὶ κατέληγε μὲ τὸν Θούριο.

VI

Η πρωταρχικὴ ἔμπνευση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ρήγα πηγάζε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, *De l'Esprit des Lois* (Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων), τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποπειραθεῖ νὰ μεταφράσει στὰ ἑλληνικὰ στὴν ἀρχὴ τῆς φιλολογικῆς του σταδιοδρομίας⁵¹. Ἡ καταγγελία τῆς ἀπολυταρχίας ἀπὸ τὸν Montesquieu προσέφερε στὸν Ρήγα τοὺς πολιτικοὺς ὅρους γιὰ νὰ

Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογείων νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας, Βιέννη 1797. Ὅλα τὰ ἀντίτυπα τῆς ἀρχικῆς ἐκδόσης ἐξαφανίστηκαν μετὰ τὴ σύλληψη τοῦ Ρήγα καὶ τὴν κατάσχεση τοῦ ἐπαναστατικοῦ του φυλλαδίου. Τὸ κείμενο ἀνακαλύφθηκε καὶ δημοσιεύτηκε ἀπὸ χειρόγραφο ἀντίγραφο τοῦ Π. Χιώτη στὸ ἀθηναϊκὸ περιοδικὸ *Παρθενὼν* τοῦ ἔτους 1871 (σσ. 507-512, 545-556). Ἀνατυπώθηκε σὲ αὐτοτελὴ ἐκδοση ἀπὸ τὸν Θ. Π. Βολίδη, ἐπιμ., *Τὸ πολίτευμα τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 1924. Γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ κειμένου βλ. Βρανούσης, ἐπιμ., *Τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*, τόμ. Β', σσ. 674-680. Τὸ κείμενο στίς σσ. 681-727. Γιὰ λεπτομέρειες τῆς ἐκδόσης βλ. Γ. Γ. Λαδᾶς - Ἀθ. Δ. Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1796-1799*, Ἀθήνα 1973, σσ. 69-74.

51. Ρήγας, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, σ. 176: «Εἶδῃσις: Ἄν κανέναν φιλογενῆς ἀγαπᾷ νὰ κοπιᾷσῃ μεταφράζοντας πρὸς ὄφελος τοῦ γένους κανένα βιβλίον, ἄς μὴν ἐπιχειρισθῇ τὸ *esprit des lois par monsieur Montesquieu*, ἐπειδὴ καὶ εἶναι μισομεταφρασμένον ὑπ' ἐμοῦ καὶ τελειώνοντας ἔχει νὰ τυπωθῇ». Τὸ χειρόγραφο ἔχει χαθεῖ. Γιὰ τὴ θεωρητικὴ σημασίαν τοῦ ἐγγχειρήματος βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1990, σσ. 117-125.

ἐκφράσει τὸ προσωπικό του μίσος ἐναντίον τοῦ δεσποτισμοῦ. Στὸν πολιτικό του ριζοσπαστισμό, ὥστόσο, ὁ ἴδιος προχώρησε πολὺ πέρα ἀπὸ τοὺς ἀρχικοὺς στόχους τοῦ Montesquieu. Ἡ ἐπαναστατική του προκήρυξη ἀποτελοῦσε παιάνα κατὰ τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῶν εὐτελιστικῶν συνεπειῶν του. Ὁ Ρήγας ἀπηχοῦσε μιὰ εὐρύτερα ἀποδεκτὴ ἰδέα τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὴν ὁποία εἶχε ἤδη προαναγγεῖλει ὁ Montesquieu στὶς *Περσικὲς Ἐπιστολές*, ἀρκετὰ χρόνια προηγουμένως, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ δεσποτισμὸς στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία εἶχε φτάσει στὸ ἔσχατο σημεῖο τῆς παρακμῆς καὶ τῆς διαφθορᾶς. Ἡ τυραννία εἶχε καταδικάσει ἀκόμη καὶ τοὺς πιὸ ἀθώους καὶ ἔντιμους πολίτες σὲ πλήρη ἀβεβαιότητα καὶ ἀνασφάλεια γιὰ τὴ ζωὴ, τὴν τιμὴ καὶ τὴν περιουσίαν τους. Ὁδηγημένοι στὸ ἔσχατο σημεῖο τῆς ὀργῆς καὶ τῆς ἀπόγνωσης ἀπὸ τὴν ἀδικίαν καὶ τὴν ἀπανθρωπιάν τῆς τυραννίας, οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ποὺ κατοικοῦσαν τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὴ Μικρὰ Ἀσίαν, τὰ νησιά τῆς Μεσογείου καὶ τὶς ἡγεμονίες τῆς Μολδοβλαχίας, ἀποφάσισαν νὰ ἀδράξουν τὰ «ἄρματα τῆς ἐκδικήσεως καὶ τῆς ἀπελπισίας» καὶ νὰ ἐξεγερθοῦν κατὰ τοῦ τυράννου. Ἡ ἐξέγερση γινόταν στὸ ἱερὸ ὄνομα τοῦ Νόμου καὶ τῆς Πατρίδας καὶ ἦταν ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὰ ἰδανικά τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀδελφοσύνης. Οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐννοοῦσαν σοβαρὰ τὴν ἐκκλησίαν τους γιὰ ἀδελφοσύνη. Καλοῦσαν ὅλες τὶς ἄλλες ἐθνότητες ποὺ στέναζαν ὑπὸ τὸν

αφόρητο ζυγό του ὀθωμανικοῦ δεσποτισμοῦ νὰ συνταχθοῦν κάτω ἀπὸ τὴ σημαία τῆς κοινῆς σταυροφορίας γιὰ ἐλευθερία. «Χριστιανοὶ καὶ Τοῦρκοι» ἔπρεπε νὰ παρμερίσουν τὶς θρησκευτικὲς τοὺς διαφορὰς καὶ νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν κοινὴ μοίρα ποὺ συνέδεε ὅλα τὰ «πλάσματα τοῦ Θεοῦ» καὶ τὴν ἀδελφосὺνη ποὺ, μέσα ἀπὸ τὶς δοκιμασίες τῆς τυραννίας, ἔνωσε ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κοινωνικὲς τάξεις καὶ θρησκείες. Ἔτσι, ὅλοι οἱ λαοὶ ποὺ ποθοῦσαν τὴν ἐλευθερία συναδελφώνονταν στὸ ὄνομά της καὶ μὲ τὴν κοινὴ ἐπαναστατικὴ τοὺς ἐξέγερση ἐπιζητοῦσαν νὰ ὑπερασπισθοῦν ἐνώπιον τῆς οἰκουμένης τὰ ἱερὰ καὶ ἀπαρβίαστα δικαιώματά τους. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἡ ἀνάκτηση τῆς προγονικῆς ἐλευθερίας ἦταν μιὰ συναρπαστικὴ πρόκληση. Τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο καὶ τὸ μελλοντικὸ ἐχέγγυο αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀνακτηθεῖ μὲ τὴν ἐπανάσταση, ἦταν ἡ εὐλαβικὴ δημόσια διακήρυξη τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τῶν ἐλεύθερων κατοίκων τῆς ἀναγεννημένης ἐπικράτειας. Τὰ θεμέλια αὐτῶν τῶν δικαιωμάτων ἦταν ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ ἐπιδίωξη τῆς εὐτυχίας⁵².

Ὁ χάρτης τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ συνέταξε ὁ Ρήγας, ἀκολουθοῦσε πιστὰ τὸ κείμενο τῆς «Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen», ποὺ προτασσόταν τοῦ γαλλικοῦ συντάγ-

52. Βλ. Βρανούσης, ἐπιμ., *Τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*, τόμ. Β', σσ. 681-683.

ματος τοῦ 1793. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἀπ' ὅλα τὰ συνταγματικά κείμενα ποὺ διατυπώνουν μὲ συγκριμένους πολιτικούς καὶ θεσμικούς ὅρους τὶς κοινωνικὲς ἰδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅσα μποροῦσε νὰ ἔχει ὑπόψη του ὁ Ρήγας (τὸ ἀμερικανικὸ σύνταγμα τοῦ 1787, τὴ γαλλικὴ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη τοῦ 1789 καὶ τὰ γαλλικὰ πολιτεύματα τοῦ 1791, τοῦ 1793 καὶ τοῦ 1795), ἐκεῖνος ἐπέλεξε τὸ πιὸ ριζοσπαστικόν. Τὸ σύνταγμα τοῦ ἔτους Ἕνα τῆς Δημοκρατίας, συντεταγμένο ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ Συνέλευση, ἣ ὁποία εἶχε γιὰ πρώτη φορά ἐκλεγεῖ μὲ καθολικὴ ἀνδρική ψηφοφορία, ἦταν τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα τῆς συνταγματικῆς διαδικασίας ποὺ εἶχε ἀρχίσει μὲ τὴν τυπικὴ κατάργηση τῆς γαλλικῆς μοναρχίας καὶ τὴν ἀνακήρυξη τῆς δημοκρατίας, ἀμέσως μετὰ τὴ σύνοδο τῆς Συμβατικῆς Συνέλευσης, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1792. Τὰ συνταγματικά προσχέδια ἐγκρίθηκαν τελικὰ ἀπὸ τὴ Συμβατικὴ Συνέλευση τὸν Ἰούνιο τοῦ 1793, ὕστερα ἀπὸ παρατεταμένη πολιτικὴ διαμάχη μεταξὺ τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῶν Γιρονδίνων καὶ τοῦ κοινωνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ τῶν Ὀρεινῶν, μιὰ διαμάχη ποὺ ἐκφράστηκε ἰδίως μὲ τὴν ἀντιδικία γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἰδιοκτησίας ὡς φυσικοῦ δικαιώματος. Ἡ ἀκραιφνῶς φιλελεύθερη — ἂν καὶ περίπλοκη — πρόταση ποὺ εἶχε ἐκπονήσει ὁ Condorcet⁵³ πα-

53. Γιὰ τὰ συνταγματικά κείμενα τοῦ Condorcet, βλ. *Oeuvres de Condorcet*, ἐπιμ. Α. Condorcet O'Connor καὶ Μ. F. Arago, τόμ. XII, Παρίσι 1847, σσ. 335-415, 417-422, 423-501.

ραμερίστηκε, ἀλλὰ ὑπερκεράστηκε καὶ ἡ ἄρνηση τοῦ Robespierre νὰ περιλάβει τὴν ἰδιοκτησίαν μεταξὺ τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων. Παρὰ τὸ ἰδεολογικὸ περίγραμμα τοῦ φιλελεύθερου ἀτομικισμοῦ, τὸ σύνταγμα τοῦ 1793 διατηροῦσε σαφὴ κοινωνικὸ προσανατολισμό, μὲ τὴ θέσπιση κοινωνικῆς πρόνοιας γιὰ τοὺς ἀπόρους, τὴν ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς ἐργασίας καὶ τὴν κατοχύρωση τῆς ἀρχῆς τῆς ἐνιαίας ἐκπαίδευσης γιὰ ὅλους τοὺς πολίτες (ἄρθρα 21-22). Πέρα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων στὴ διακήρυξη, οἱ ἐπιμέρους θεσμικὲς ρυθμίσεις ποὺ προτείνονταν στὸ κυρίως κείμενο τοῦ συντάγματος ὑπαγορεύονταν ἀπὸ γνήσια δημοκρατικὸ πνεῦμα. Αὐτὸ πρόβαλλε πολὺ καθαρὰ μὲ τὴ διεύρυνση τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς ποὺ προνοοῦσε ἡ θέσπιση τῆς καθολικῆς ἀνδρικῆς ψήφου. Ὁ δημοκρατικὸς του χαρακτήρας, ἄλλωστε, ὑπογραμμιζόταν μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἰσότητος ὡς τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ θεμελιώδη δικαιώματα (ἄρθρο 2), καθὼς καὶ μὲ τὴν ἐμφαση ποὺ δινόταν στὴν ἀντίσταση κατὰ τῆς τυραννίας καὶ στὸ δικαίωμα γιὰ ἐξέγερση, ποὺ ἀναγνωρίζονταν ὡς τὰ πιὸ ἱερὰ καὶ ἀπαράγραπτα καθήκοντα τοῦ πολίτη (ἄρθρο 35). Οἱ ριζοσπαστικοὶ στόχοι τοῦ πολιτεύματος τοῦ 1793 δὲν διέφυγαν τῆς προσοχῆς ὅσων ἐνστερνίζονταν τὶς πιὸ ἀσυμβίβαστες ἐπαναστατικὲς ἰδέες. Ὁ Babeuf καὶ ὁ Buonarroti ἐξεθείασαν τὶς ἀρετές του τὸ 1796, καὶ τὸ σύνταγμα αὐτὸ παρέμεινε τὸ ὑπόδειγμα ποὺ ἐνέπνευσε

καὶ καθοδήγησε τὴ ριζοσπαστικὴ παράδοση στὴ γαλλικὴ πολιτικὴ ζωὴ⁵⁴.

Οἱ ριζοσπαστικοὶ δημοκρατικοὶ στόχοι ἐξαίρονται ἀπὸ τὸν Ρήγα στὴ δική του προσαρμογὴ τοῦ ἰακωβινικοῦ πολιτεύματος τοῦ 1793 γιὰ τὴν «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία». Στὴ διατύπωση τῶν ἀρχῶν του, στὶς συνταγματικές του διατάξεις καὶ στὶς θεσμικὲς του ρυθμίσεις, τὸ ἑλληνικὸ κείμενο παρακολουθεῖ πιστὰ τὸ γαλλικὸ του πρότυπο⁵⁵. Ἡ διακήρυξη τῶν «Δικαιῶν τοῦ Ἀνθρώπου», ποὺ συνέταξε ὁ Ρήγας, εἶχε τριάντα πέντε ἄρθρα, καὶ τὸ «Σύνταγμά» του περιλάμβανε ἑκατὸν εἴκοσι τέσσερις διατάξεις, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὰ γαλλικὰ πρωτότυπα. Στὸ ἑλληνικὸ σχέδιο συντάγματος υἱοθετήθηκαν τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ

54. Βλ. Jacques Godechot, ἐπιμ., *Les Constitutions de la France depuis 1789*, Παρίσι 1970, σσ. 69-77 καὶ σσ. 79-92 (κείμενο τοῦ συντάγματος τοῦ 1793). Γιὰ τὸ ἱστορικὸ υπόβαθρο βλ. Georges Lefevre, *The French Revolution*, τόμ. Β': *From 1793 to 1799*, Νέα Ὑόρκη 1964, σσ. 39-136, ἰδιαίτερα σσ. 54-64, καὶ Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, Παρίσι 1968, σσ. 273-289. Γιὰ τὴ στάση τοῦ Babeuf καὶ τοῦ Buonarroti βλ. Maurice Dommanget, «Les Égaux et la Constitution de 1793», *Babeuf et les problèmes du Babouvisme*, ἐπιμ. Albert Soboul, Παρίσι 1963, σσ. 73-105.

55. Γιὰ τὰ κείμενα τῆς διακήρυξης τῶν «Δικαιῶν τοῦ Ἀνθρώπου» καὶ τοῦ συντάγματος τοῦ Ρήγα βλ. Βρανούσης, ἐπιμ., *Τὰ ἔργα τοῦ Ρήγα*, τόμ. Β', σσ. 685-727, ὅπου παρατίθενται τόσο τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ὅσο καὶ τὸ γαλλικὸ πρωτότυπο. Ἡ πληρέστερη πολιτικὴ ἀνάλυση ὀφείλεται στὸν Α. J. Manassis, «L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle», *Balkan Studies*, τόμ. 3 (1962), σσ. 75-118. Βλ. ἐπίσης Ἀλ. Σβῶλος, «Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ πολιτεύματα καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως», *Ἐφημερίς τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν*, τόμ. Β' (1935), σσ. 737-739.

ιδεώδη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ὡς ὁδηγοὶ τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ἀναγέννησης. Γιὰ τὸν Ρήγα ὁ ξένος δεσποτισμὸς ἦταν ὁ ἄμεσος στόχος, καὶ ἡ ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῶν βαρβάρων ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν προώθηση μακρόπνοων θεσμικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτισμικῶν ἀλλαγῶν, ποὺ θὰ μετασχημάτιζαν ριζικὰ τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Ἡ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία συνιστοῦσε ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἀνθρώπινης καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας. Αὕτὴ ἦταν ἡ οὐσία τοῦ ἐπαναστατικοῦ ὁράματος τοῦ Ρήγα.

Ἡ κοινωνικὴ ἀνασυγκρότηση ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε τὴν πολιτικὴ ἀνεξαρτησία θὰ ἀπέρρεε ἀπὸ τὴ ζωογόνο ἐπενέργεια τῶν φιλελεύθερων ἀρχῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴ ζωὴ τῆς νέας πολιτείας. Ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία, δηλαδή «ἐκείνη ἡ δύναμις ὅπου ἔχει ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸ νὰ κάμῃ ὅλον ἐκεῖνο, ὅπου δὲν βλάπτει εἰς τὰ δίκαια τῶν γειτόνων του», ἀναγνωρίζοταν ὅτι «ἔχει ὡς θεμέλιον τὴν φύσιν». Οἱ συγκεκριμένες ἀτομικὲς ἐλευθερίες — ἡ ἐλευθερία τῆς σκέψης, τοῦ λόγου, τῆς συνάθροισης καὶ τῆς θρησκείας, καθὼς καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου — καθιερώνονταν ὡς βασικὰ δικαιώματα, ἡ παραβίαση τῶν ὁποίων «εἶναι φανερὸν πὼς προέρχεται ἀπὸ τυραννίαν, ἢ πὼς εἶναι ἀκόμῃ ἐνθύμησις τοῦ ἐξοστρακισθέντος δεσποτισμοῦ, ὅπου ἀπεδιώξαμεν». Τὸ σύνταγμα προέβλεπε ἐπίσης ρύθμιση τῆς ποινικῆς νομοθεσίας, ἐπιμένοντας στὴν ἀρχὴ τοῦ *habeas corpus* καὶ τονίζοντας ὅτι οἱ ποινικοὶ νόμοι δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχουν

ἀναδρομική ἰσχὺ. Τὰ βασανιστήρια ἀπαγορεύονταν καὶ ὅλοι οἱ ἐναγόμενοι ἔπρεπε νὰ θεωροῦνται ἄθῳοι μέχρι νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἐνοχὴ τους μὲ τὶς νόμιμες διαδικασίες. Στὰ σημεῖα αὐτὰ εἶναι αἰσθητὴ ἡ ἀπήχηση τῶν ἰδεῶν τοῦ Beccaria καὶ τῶν συζητήσεων τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸν ἐξανθρωπισμὸ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης. Στὸ οἰκονομικὸ πεδίο ὁ Ρήγας ἀποδεχόταν ὅλες τὶς ἀρχές τῆς ἐλεύθερης δραστηριότητος στὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν, τονίζοντας ὅτι, ἂν καὶ ἡ μισθωτὴ ἐργασία δὲν ἔπρεπε νὰ γνωρίζει περιορισμούς, ὥστόσο ἡ δουλεία καὶ ἡ δουλοπαροικία ἔπρεπε νὰ ἀπαγορεύονται, καὶ διακήρυττε ὅτι ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα — ὅπως καὶ κάθε εἶδους ἀπασχόληση ἢ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα — ἔπρεπε νὰ εἶναι προσιτὰ σὲ ὅλους ὅσους ἐπιθυμοῦσαν νὰ τὰ ἀσκήσουν⁵⁶.

VII

Η διακήρυξη τῶν γενικῶν φιλελεύθερων ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες θεωροῦνταν αὐτονόητες ἀπὸ ὅλα τὰ φωτισμένα πνεύματα, συνιστοῦσε ἐπαναστατικὸ αἶτημα γιὰ τὴ βαλκανικὴ κοινωνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κρίσης τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπειδὴ οἱ ἀρχές αὐτὲς προέβαλλαν μιὰ τάξη πραγμάτων ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη πρὸς τὶς ὑπάρχουσες δομές, τὶς οἰκεῖες

56. Ρήγας, «Τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου», ἀρθρα 1-15.

πρακτικές καὶ τὶς παραδεδεγμένες ἀξίες. Ὁ Ρήγας, ὥστόσο, προχώρησε πέρα ἀπὸ τὰ προφανή φιλελεύθερα αἰτήματα. Τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ σύστημα ποὺ ὀραματιζόταν εἶχε ὡς θεμέλιο τὴν ἰσονομία, καθὼς ὁ ἴδιος κήρυττε τὴν ἰσότητα ὡς τὸ πρῶτο καὶ τὸ κατεξοχήν φυσικὸ δικαίωμα, δίνοντας ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ δήλωση ὅτι στὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία δὲν θὰ γινόταν ἀνεκτὴ καμία διάκριση βασισμένη στὴ θρησκεία, τὴ γλώσσα, τὴ φυλὴ, ἢ τὴν ἐθνικὴ καταγωγὴ. Ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι ἦταν ἀπὸ τὴ φύση τους ἴσοι, ὁ κάθε πολίτης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συμμετέχει στὴ θέσπιση τῶν νόμων. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Ρήγα νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἰσότητα δὲν περιοριζόταν σ' αὐτὲς τὶς τυπικὲς διακηρύξεις· τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο ποὺ ἀπέδιδε σ' αὐτὲς διαφαινόταν στὴν ἐπιμονή του νὰ ταυτίζει τὶς λαϊκὲς μάζες μὲ τὸ ἔθνος. Ἀπὸ τὴν ταύτιση αὕτὴ ἀπέρρευε ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἐθνικὴ ἀντιπροσώπευση, ἡ «ἐθνικὴ παράστασις», ἔπρεπε νὰ στηρίζεται στὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ὄχι στὴ μειονότητα τῶν πλουσίων καὶ τῶν προυχόντων· ἐνώπιον τοῦ νόμου δὲν ὑπῆρχαν πλούσιοι καὶ φτωχοί. Τὸ σύνταγμα ἐπίσης ἀναγνώριζε τὴν ἰσότητα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν στὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία, μὲ διατάξεις ποὺ καθόριζαν τὴν ὑποχρέωση τῶν γυναικῶν νὰ συμμετέχουν ἐπὶ ἴσοις ὅροις μὲ τοὺς ἄνδρες στὴν ἐθνικὴ ἀμυνα καὶ νὰ παρακολουθοῦν τὴν ὑποχρεωτικὴ δημόσια ἐκπαίδευση.

Ἡ ἀποστροφή τοῦ Ρήγα πρὸς ὅλες γενικῶς τὶς μορφὲς ἱεραρχίας ἐκφράστηκε ἀρνητικὰ μὲ τὸν ἀπο-

κλεισμό τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸ πολιτειακὸ σύστημα τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, θετικὰ δὲ μὲ τὴ διάταξιν ποὺ προέβλεπε ὅτι ἡ στρατιωτικὴ ἱεραρχία θὰ εἶχε ἰσχὺ μόνον σὲ καιρὸ πολέμου, ἐνῶ σὲ περίοδο εἰρήνης καμία διάκριση μεταξὺ ἀξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν δὲν θὰ ἦταν ἀνεκτὴ, ἐφόσον ἦταν ἄνθρωποι ποὺ ἀλληλοαναγνωρίζονταν ὡς ἴσοι καὶ ἀδελφοί. Ἡ βούλησις γιὰ κοινωνικὴ ἰσότητα ἐκφραζόταν μὲ εἰδικότερες διατάξεις καὶ ὁδηγίες πολιτικῆς πρακτικῆς, τὶς ὁποῖες ὁ Ρήγας διατύπωσε γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία. Ὡς πρῶτο μέλημα ἀναφερόταν ἡ παραγραφὴ τῶν χρεῶν. Τὰ χρέη τῶν πόλεων, τῶν κωμοπόλεων ἢ καὶ ὀλόκληρων περιοχῶν, καθὼς καὶ ἐκεῖνα τῶν ἰδιωτῶν, τὰ ὅποια εἶχαν συναφθεῖ περισσότερο ἀπὸ πέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς Δημοκρατίας, καὶ γιὰ τὰ ὅποια οἱ τόκοι εἶχαν πληρωθεῖ τακτικά, θὰ παραγράφονταν. Οἱ πιστωτὲς δὲν θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀπαιτήσουν ἀπὸ τοὺς χρεῶστες τοὺς ἄλλες πληρωμὲς κεφαλαίου ἢ τόκων, δεδομένου ὅτι τὸ κεφάλαιό τοὺς, μέσα σὲ πέντε χρόνια, μὲ τὴν ἰσχύουσα τότε τιμὴ τῶν ἐπιτοκίων, ἔτεινε νὰ διπλασιαστεῖ. Ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἀξιοσημεῖωτη διάταξιν, ἐνδεικτικὴ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀδικίας, τὸ ὁποῖο προκαλοῦσε ἡ πλατιὰ διαδεδομένη πρακτικὴ τῆς τοκογλυφίας ποὺ μᾶστιζε τὴ σύγχρονή του ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ τὸ ὁποῖο συμμεριζόταν ὁ Ρήγας. Ἡ χειρονομία αὕτῃ εἶχε καὶ συμβολικὸ χαρακτήρα, ἀφοῦ ὡς ἀρχέτυπό της θὰ μποροῦσε νὰ προβληθεῖ ἡ σεισάχθεια

τοῦ Σόλωνα. Ἐγκαθιδρύοντας τὴν νέα Ἑλληνικὴ Δημοκρατία μὲ ἓνα τέτοιο μέτρο παραγραφῆς τῶν χρεῶν ὁ Ρήγας ἐπεκαλεῖτο τὸ ἱστορικὸ προηγούμενο ποὺ συνδεόταν μὲ τὴν θεμελίωση μιᾶς ἄλλης ἐλληνικῆς δημοκρατίας.

Ἡ κοινωνικὴ νομοθεσία τοῦ Ρήγα δὲν σταματοῦσε σ' αὐτὸ τὸ συμβολικὸ μέτρο, μὲ τὸ ὁποῖο ὀλοκληρώνονταν ἡ διακήρυξη τῶν «Δικαίων τοῦ Ἀνθρώπου». Ὁ συνταγματικὸς χάρτης προέβλεπε ἐπίσης ἄρκετὰ σημαντικὰ κοινωνικά δικαιώματα. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς ἐργασίας σὲ ὅλους ὑποχρέωνε τὴν κοινωνία νὰ παρέχει στοὺς μὴ προνομιούχους πολίτες τὰ ἀπαραίτητα μέσα παραγωγῆς, ἡ στέρηση τῶν ὁποίων τοὺς ἐξανάγκαζε νὰ παραμένουν ἀργοὶ καὶ ἀπρακτοί. Ἐπιπλέον, ἡ πολιτεία ὀφείλε νὰ συντρέχει ὅσους ἦταν ἀνίκανοι πρὸς ἐργασία καὶ νὰ μεριμνᾷ ἰδιαιτέρα γιὰ τοὺς ἀναπήρους τῶν πολέμων. Τέλος, ὁ Ρήγας ἔδινε ὑψηλὴ προτεραιότητα στὴ δημόσια ἐκπαίδευση. Τὸ κράτος ὀφείλε νὰ ἰδρύσει σχολεῖα παντοῦ, ἀκόμη καὶ στὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα χωριά, γιὰ νὰ μορφώνονται ὅλα τὰ παιδιὰ καὶ τῶν δύο φύλων. Ἡ ἀπόκτηση γραμματικῶν γνώσεων καθιερωνόταν ὡς δημόσια ὑποχρέωση, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἔπρεπε νὰ ἐξαιρεῖται κανένας. Ἡ ἐκπαίδευση ἀναγνωρίζονταν ὡς μητέρα τῆς προόδου, στὴν ὁποία ὅλα τὰ ἐλεύθερα ἔθνη ὀφείλαν τὴν προκοπὴ καὶ τὸ μεγαλεῖο τους. Ἰδιαίτερη φροντίδα ἔπρεπε νὰ ἐπιδειχθεῖ γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν κειμένων τῶν

ἀρχαίων ιστορικῶν. Αὐτὸ θὰ ἀσκοῦσε καὶ θὰ ἐνδυνάμωνε τὴ φιλοπατρία τῶν πολιτῶν. Στὶς μεγάλες πόλεις ἔπρεπε ἐπίσης νὰ διδάσκονται ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ἰταλικὴ ὡς γλῶσσες τοῦ Διαφωτισμοῦ⁵⁷.

Σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία, θεμελιωμένη στὴν ἰσότητα, θὰ μπορούσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ριζοσπαστικοὶ δημοκρατικοὶ στόχοι τοῦ Ρήγα. Στὸν προσδιορισμὸ τόσο τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς ζωῆς ὅσο καὶ τῶν θεσμικῶν ρυθμίσεων τῆς νέας δημοκρατικῆς τάξης ὁ Ρήγας παρέμεινε πιστὸς στὶς ἰδέες τοῦ Rousseau, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε εἶχαν διαμορφώσει τὸ ἰακωβινικὸ του πρότυπο. Ἀπὸ τὸ δημοκρατικὸ του ὄραμα ἀπέρρεε ἡ πεποίθησις ὅτι ὁ λαὸς στὸ σύνολό του ἦταν ἡ πηγὴ τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσώπευσης. Ὁ κυρίαρχος ἦ, κατὰ τὴ δική του ὀρολογία, ὁ «αὐτοκράτωρ» λαὸς μπορούσε νὰ ἀποφασίζει γιὰ ὅλα τὰ θέματα χωρὶς κανένα περιορισμό. Ἡ λαϊκὴ κυριαρχία, ἡ ὁποία ἔνωνε ὅλους τοὺς πολίτες σὲ ἰσότιμη βάση, ἔπρεπε νὰ ἀσκεῖται μὲ τὴν καθολικὴ ψηφοφορία καὶ τὴ λαϊκὴ συναίνεση στὴν ψήφισις τῆς νομοθεσίας. Ἡ λαϊκὴ συναίνεση θὰ ἐξασφαλιζόταν μὲ συνδυασμὸ τῶν πρωτοβάθμιων συνελεύσεων σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντιπροσώπευσης. Ἡ συμμετοχὴ στὴν κυβέρνησις ἦταν ἀνοικτὴ σὲ ὅλο τὸν λαό: κάθε πολίτης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλεγεῖ σὲ ὅλα τὰ δημόσια ἀξιώματα, στὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ προκρι-

57. Στὸ ἴδιο, ἀρθρὰ 16-34.

θεϊ αξιοκρατικά. Τὸ δημόσιο ἀξίωμα ἐθεωρεῖτο ἀπλῶς ὑπηρεσία πρὸς τὴν κοινότητα, τίποτε ἄλλο· αὐτοὶ ποὺ τὸ ἔφεραν ἦταν ὑπόλογοι ἀπέναντι στοὺς ἐκλογεῖς τους καὶ ἡ ἀσκησὴ του ἦταν προσωρινή, ἐνῶ ἡ διάρκεια τῆς θητείας τους σύντομη. Οἱ ἀντιπρόσωποι στὴν Ἐθνοσυνέλευση θὰ ἐκλέγονταν μόνο γιὰ ἓνα χρόνο καὶ θὰ λογοδοτοῦσαν στοὺς ἐντολεῖς τους. Τὸ ἀνώτατο ἐκτελεστικὸ Διευθυντήριο θὰ ἦταν συντεθειμένο ἀπὸ πέντε μέλη, καθῆκον τῶν ὁποίων θὰ ἦταν αὐστηρὰ καὶ μόνο νὰ ἐκτελοῦν τὶς ἀποφάσεις καὶ τοὺς νόμους ποὺ εἶχαν ψηφιστεῖ ἀπὸ τὴ νομοθετικὴ ἐξουσία.

Μολονότι ὁ Ρήγας γνώριζε καλὰ καὶ θαύμαζε τὸ ἔργο τοῦ Montesquieu, οἱ ριζοσπαστικὲς πολιτειακὲς του προθέσεις βρίσκονταν σὲ διάσταση πρὸς τὴ συμβατικὴ φιλελεύθερη ἀντίληψη τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν. Στὸ πολιτικὸ του σύστημα οἱ ἀρμοδιότητες τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἦταν αὐστηρὰ περιορισμένες καὶ ἐξαρτημένες ἀπὸ τὸ νομοθετικὸ σῶμα, ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖο μὲ τὴ σειρά του ὑπαγόταν ἀπολύτως στὴ λαϊκὴ βούληση, ἐπειδὴ ἦταν ὑπόλογο σ' αὐτὴν σὲ ἐνιαύσια βάση, ἀλλὰ καὶ λόγω τοῦ θεσμοῦ τῶν δημοψηφισμάτων, διὰ τῶν ὁποίων ἐξασφαλιζόταν ἡ τελικὴ ἐπικύρωση ὁποιουδήποτε νόμου. Ἡ δημοκρατία τοῦ Ρήγα δὲν ἀποτελοῦσε πολίτευμα βασισμένο στὴν ἀντιπροσωπευτικὴ διακυβέρνηση καὶ στὶς κοινοβουλευτικὲς διαδικασίες⁵⁸. Πολλὲς ἀπὸ τὶς πολιτικὲς πρωτοβουλίες,

58. Γιὰ τὰ θεωρητικὰ συμφραζόμενα τῶν ζητημάτων αὐτῶν πρβλ. Bernard Manin, *Principes du gouvernement représentatif*, Παρίσι 1995, σσ. 102-106, 131-134, 212-214.

ιδιαίτερα σὲ ζητήματα συνταγματικῆς ἀναθεώρησης, ἀνῆκαν ἀπευθείας στὸν λαό. Σὲ περίπτωση ποὺ ὅλες αὐτὲς οἱ διαρθρωτικὲς ρυθμίσεις καὶ οἱ θεσμοὶ ἀποδεικνύονταν ἀνεπαρκεῖς ἐγγυήσεις κατὰ τῶν μηχανορραφιῶν τῆς τυραννίας, ἡ προστασία καὶ ἡ ὑπεράσπιση τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἐτίθετο ἀπὸ τὴν ἄγρυπνον φύλαξιν ὅλων τῶν ἐναρέτων φιλελευθέρων ἀνδρῶν, ὅπου, διὰ νὰ μὴ ὑποκύβουν εἰς τὸν ζυγὸν τῆς Τυραννίας, ἐνηγκάλισθησαν τὴν στρατιωτικὴν ζωὴν, καὶ ἄρματωμένοι ὤμοσαν αἰώνιον πόλεμον κατὰ τῶν τυράννων».

Τὸ δικαίωμα τῆς ἐπανάστασης συνιστοῦσε τὸ ἔσχατο ἐγγύς τῆς ἐλευθερίας. "Αν ἡ κυβέρνησις παραβίαζε ἢ σφετεριζόταν τὰ δικαιώματα τοῦ λαοῦ καὶ ἐπεδείκνυε ἀναλγησίαν στὶς αἰτιάσεις του, ὁ λαὸς ὅφειλε νὰ ἐξεγερθεῖ σύσσωμος κατὰ τῶν τυράννων του. "Ὅσο σκληρότερη ἦταν ἡ τυραννία, τόσο πιὸ ἀποφασισμένος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ λαὸς νὰ ἀντισταθεῖ καὶ νὰ διεκδικήσῃ τὰ δίκαιά του. Οἱ πιὸ θαρραλέοι καὶ φιλελεύθεροι πατριῶτες θὰ ἔπρεπε νὰ βγοῦν στὰ βουνὰ καὶ νὰ καθοδηγήσουν τοὺς συμπατριῶτες τους νὰ ἐξεγερθοῦν, νὰ πάρουν τὰ ὅπλα, νὰ πυκνώσουν τὶς γραμμές τους καὶ νὰ στραφοῦν κατὰ τῶν τυράννων γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὶς ἐλευθερίες τους. Αὕτῃ ἡ τελευταία προτροπὴ ἀπηχεῖ κάτι ἀπὸ τὴ θεωρίαν τῆς ἀντίστασης στὴν τυραννία μὲ τὴν «προσφυγὴ στὸν οὐρανό», ὅπως ἀπαντᾶται στὴν πολιτικὴν σκέψιν τοῦ Locke, καὶ καταδεικνύει τὴν ἐπαναστατικὴν ἐπίδραση ποὺμποροῦ-

σαν νὰ ἔχουν οἱ ἰδέες καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ Ἑγγλίου σοφοῦ μὲ τὴν ἐνσωμάτωσή τους στοὺς πολιτικούς προβληματισμούς τῶν ἐπαναστατῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ὁ Ρήγας ἔκλεινε τὸ σχεδιάσμα του γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀναδιάρθρωση τῆς βαλκανικῆς κοινωνίας τονίζοντας ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ ἱερὸ ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ τὸ πιὸ ἀπαραίτητο ἀπὸ τὰ καθήκοντα τοῦ πολίτη:

«Ὅταν ἡ Διοίκησις βιάζῃ, ἀθετῇ, καταφρονῇ τὰ δίκαια τοῦ λαοῦ καὶ δὲν εἰσακούῃ τὰ παράπονά του. τὸ νὰ κάμῃ τότε ὁ λαὸς ἢ κάθε μέρος τοῦ λαοῦ ἐπανάστασιν, νὰ ἀρπάζῃ τὰ ἄρματα καὶ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς τυράννους του, εἶναι τὸ πλεον ἱερὸν ἀπὸ ὅλα τὰ δίκαιά του καὶ τὸ πλεον ἀπαραίτητον ἀπὸ ὅλα τὰ χρέη του. Ἄν εὐρίσκωνται ὅμως εἰς τόπον, ὅπου εἶναι περισσότεροι τύραννοι, οἱ πλεον ἄνδρεῖοι πατριῶται καὶ φιλελεύθεροι πρέπει νὰ πιάσουν τὰ περάσματα τῶν δρόμων καὶ τὰ ὕψη τῶν βουνῶν ἐν ὅσῳ ν' ἀνταμωθοῦν πολλοί, νὰ πληθύνῃ ὁ ἀριθμὸς των, καὶ τότε νὰ ἀρχίσουν τὴν ἐπιδρομὴν κατὰ τῶν τυράννων, κάμνοντες εἰς κάθε δέκα ἀνθρώπους ἓνα δέκαρχον, εἰς τοὺς πενήντα πεντηκόνταρχον, εἰς τοὺς ἑκατὸν ἑκατόνταρχον. Ὁ χιλιάρχος ἔχει δέκα ἑκατοντάρχους καὶ ὁ στρατηγὸς τρεῖς χιλιάρχους, ὁ δὲ ἀρχιστράτηγος πολλοὺς στρατηγούς»⁵⁹.

59. «Τὰ δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου», ἄρθρο 35. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ρήγα γιὰ τὶς τεχνικὲς τοῦ πολέμου ἐκτίθενται στὸ δεύτερο ἐπαναστατικὸ του φυλλάδιο, Ὁ Στρατάρχης Κεβενχύλλερ ἢ Ἑγκόλπιον Στρατιωτικόν, Βιέννη

VIII

Υπῆρχε, ὥστόσο, ἓνα τελικὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ συνταγματικὸ σχέδιο τοῦ Ρήγα. Ὡς προσεκτικὸς μελετητὴς τοῦ Montesquieu, ὁ Ρήγας γνώριζε ὅτι ἡ ἀπλή μίμηση ξένων προτύπων καὶ ἡ ἀβασάνιστη μεταφύτευση θεσμῶν δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὁδηγήσει σὲ θετικὰ ἀποτελέσματα. Μορφές διακυβέρνησης καὶ θεσμικὲς δομὲς ἔπρεπε νὰ προσαρμόζονται ὀργανικὰ στὶς ἰδιαίτερες συνθῆκες καὶ στὸ κοινωνικὸ πνεῦμα τῶν χωρῶν τὶς ὁποῖες ἀφοροῦσαν. Τὰ προβλήματα μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας δὲν

1797. Τὸ φυλλάδιο τυπώθηκε στὴν τυπογραφία τῶν ἀδελφῶν Πούλιου σὲ χίλια ἀντίτυπα, τὸ σύνολο τῶν ὁποίων κατασχέθηκε ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ ἀστυνομία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἔχει σωθεῖ κανένα. Ἡ ἔκδοσις αὐτὴ ὁμως εἶναι βεβαιωμένη ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ποὺ διασώθηκαν στὰ πρακτικὰ τῆς ἀνάκρισης τοῦ Ρήγα καὶ τῶν συντρόφων του. Τὸ κείμενο βασιζόταν σὲ σταχυολογήματα καὶ μεταφράσεις ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιο πολεμικῆς τέχνης τοῦ αὐστριακοῦ στρατάρχη Ludwig - Andreas von Khevenhüller (1683-1744), ὁ ὁποῖος εἶχε διακριθεῖ στοὺς αὐστροτουρκικοὺς πολέμους καὶ στοὺς πολέμους τῆς Αὐστρίας κατὰ τῆς Βαυαρίας. Τὸ ἔργο του, στὸ ὁποῖο πιθανὸν βασίστηκε τὸ *Στρατιωτικὸν Ἐγκόλπιον* τοῦ Ρήγα, ἦταν τὸ *Exercitium zu Pferde und zu Fuss*, τὸ ὁποῖο εἶχε πρωτοεκδοθεῖ τὸ 1728· ἐπανεκδόθηκε πληρέστερο στὴ Βιέννη τὸ 1739 καὶ διασκευασμένο μεταφράστηκε σὲ ἀρκετὲς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Γιά λεπτομέρειες τῆς ἔκδοσης τοῦ Ρήγα βλ. Λαδᾶς - Χατζηδημῶς, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1796-1799*, σσ. 81-86. Ἐνδεικτικὴ τοῦ πνεύματος τῆς ἔκδοσης τοῦ Ρήγα ἦταν ἡ παρεμβολὴ στὸ κείμενο τοῦ φυλλαδίου ἐπαναστατικῶν τραγουδιῶν, ὅπως ὁ *Ὕμνος Πατριωτικὸς*, στὸ σκοπὸ τῆς γαλλικῆς ἐπαναστατικῆς «Καρμανιόλας», ἐνῶ τοῦ κυρίως ἐγχειριδίου προτασσόταν μιὰ «ἀκέραια δημοκρατικὴ κατῆχησις», ὅπως διαπιστώνει ὁ Αὐστριακὸς ἀνακριτὴς, ὁ ὁποῖος *συντήρησε* τὶς πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴ λαθάνουσα αὐτὴ ἔκδοσις τοῦ Ρήγα: βλ. Legrand, *Documents inédits*, σ. 67.

μποροῦσαν νὰ λυθοῦν μὲ ἐπικλήσεις ἀφηρημένων ἀρχῶν ἢ, ἀκόμη χειρότερα, μὲ προκρούστειες ἀπόπειρες νὰ ἐπιβληθοῦν σὲ ὅλες τὶς κοινωνίες τὰ ἴδια θεσμικὰ σχήματα. Ὁ θαυμαστὴς τοῦ Montesquieu καὶ πηγὴ τῆς ἔμπνευσης τοῦ Ρήγα, ὁ Rousseau, γνώριζε ὅτι καὶ ἡ παραμικρὴ λεπτομέρεια ἔπρεπε νὰ συνυπολογίζεται, προκειμένου νὰ διατυπωθοῦν βιώσιμες πολιτικαὶς προτάσεις σὲ μιὰ χώρα.

Τὸ ἰδιαίτερο πρόβλημα τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Ρήγας ὑπὸ τὶς συνθῆκες τοῦ ὄψιμου δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα στὰ Βαλκάνια ἦταν διττό. Ἀφοροῦσε τὴν ἐδαφικὴ ἔκταση καὶ τὴν ἐθνικὴ πολυμορφία τῆς νέας πολιτείας. Πῶς ἦταν δυνατόν νὰ λειτουργήσῃ ὁ πολιτικὸς ριζοσπαστισμός, μὲ τὶς προβλέψεις γιὰ ἄμεση λαϊκὴ συμμετοχὴ στὶς διαδικασίες τῆς διακυβέρνησης, σὲ μιὰ ἐδαφικὴ ἔκταση ποὺ περιλάμβανε ὅλην κληρὴ τὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, τὰ νησιὰ τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας; Ὅλες οἱ γεωγραφικὲς ἐνδείξεις στὰ συνταγματικά του κείμενα, καὶ ἀκριβέστερα ἡ Χάρτα τῆς Ἑλλάδος, ἐπιβεβαίωναν ὅτι αὐτὴ ἡ περιοχὴ θὰ ἦταν ἡ ἐδαφικὴ βάση τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας. Ὁ Ρήγας εἶχε ἀρκετὴ ἐμπιστοσύνη στὴν ἀποτελεσματικότητά τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν—καὶ ἀκόμη μεγαλύτερη στὴν ἠθικὴ καὶ ψυχολογικὴ δύναμη τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη—ὥστε νὰ μὴν ἀνησυχεῖ γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Θεωρητικὰ δὲν εἶχε λόγο νὰ ἀνησυχεῖ, ἀφοῦ οὔτε ὁ Montesquieu οὔτε ὁ Rous-

seau, πού υπῆρξαν οἱ κύριοι ἐμπνευστὲς τῆς σκέψης του, εἶχαν ἀποκλείσει τὴν πιθανότητα μιᾶς ἐκτεταμένης ἐδαφικᾶς δημοκρατίας. Ὁ Montesquieu εἶχε ὑπαινιχθεῖ ὡς πιθανὴ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος τὸ ἐνδεχόμενο τῆς σύμπληξης μιᾶς ὁμοσπονδίας ἀπὸ μικρότερες δημοκρατικὲς κοινότητες⁶⁰. ὁ Ρήγας ὅμως ἀπέκλειε αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία, ἢ ὁποία κατὰ τὴ γνώμη του ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐνιαία καὶ ἀδιαίρετη. Ἡ ἐπιμονή του αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς σχόλιο γιὰ τὸ καθεστῶς ἀποδιοργάνωσης καὶ ἀκυβερνησίας, στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς σήψης καὶ τῶν ἀποσχιστικῶν κινήσεων περιφερειακῶν τοπάρχων, στὰ τέλη τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα. Προφανῶς τὸ πρότυπο τοῦ ἰακωβινικοῦ πολιτεύματος ἐμπεριεῖχε τὴ λύση τοῦ προβλήματος γιὰ τὸν Ρήγα: ἡ Γαλλία, γιὰ τὴν ὁποία εἶχε καταρτισθεῖ τὸ σύνταγμα τοῦ ἔτους Ἐνα, ἦταν ἐδαφικὰ ἢ πιὸ ἐκτεταμένη χώρα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, σχεδὸν ἴση σὲ ἑκτασὴ μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία πού ὁ ἴδιος ὁραματιζόταν. Κατὰ συνέπεια, ὁ Ρήγας μπορεῖ νὰ

60. Πρβλ. Montesquieu, *De l'Esprit des Lois*, βιβλίο IX, κεφ. 2-3, καὶ J. J. Rousseau, *Du Contrat Social*, βιβλίο III, κεφ. XV. Ἡ ἀποψη τοῦ Montesquieu ὅτι ἡ Ἀγγλία ἀποτελοῦσε δημοκρατία μὲ μοναρχικὸ ἔνδυμα, καὶ οἱ προτάσεις τοῦ Rousseau γιὰ τὴν Πολωνία δείχνουν ὅτι οὔτε ὁ ἕνας οὔτε ὁ ἄλλος ἀπέκλειαν τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐδαφικᾶς ἐκτεταμένης δημοκρατικῆς πολιτείας. Πρβλ. Stanley Hoffmann, «The Areal Division of Powers in the Writings of French Political Thinkers», στὸ Arthur Maass, ἐπιμ., *Area and Power*, Glencoe 1959, σσ. 113-144.

*Νέα Χάρτα τῆς Βλαχίας καὶ μέρους τῆς Τρανσυλβανίας
 παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ. Βιέννη 1797.
 Βιβλιοθήκη «Ἀδαμάντιος Κοραΐης», Χίος.*

συγκαταλεχθεῖ μεταξύ ἐκείνων τῶν ριζοσπαστῶν κληρονόμων τοῦ Rousseau, οἱ ὅποιοι, συνεπαρμένοι ἀπὸ τὸν ἐπαναστατικὸ πυρετὸ τῆς ἐποχῆς, ποθοῦσαν νὰ διευρύνουν τὴν ἀκτῖνα ἐφαρμογῆς τοῦ πολιτειακοῦ ριζοσπαστισμοῦ ἀπὸ μικρὰ ἔθνη σὲ μεγάλα κράτη, ἐλπίζοντας νὰ ἐπιτύχουν τὸ στόχο τους μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν κοινωνικῶν συναισθημάτων τῆς δημοκρατικῆς ἀρετῆς μεταξύ τῶν μαζῶν τοῦ πληθυσμοῦ.

Πιὸ ἀκανθῶδες ἀκόμη ἦταν τὸ πρόβλημα ποὺ ἔθετε ἡ ἐθνικὴ ἀνομοιογένεια τῆς νέας δημοκρατίας — πρόβλημα ποὺ ἐπιτεινόταν ἀπὸ τὴ σιωπὴ τῶν πηγῶν τοῦ Ρήγα σχετικά μὲ τὶς ἐπιπτώσεις ἐνὸς τέτοιου ἐνδεχομένου γιὰ τὴ βιωσιμότητα τῆς δημοκρατικῆς διακυβέρνησης. Πῶς μπορούσαν οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, οἱ νεότεροι Ἕλληνες, νὰ συνενωθοῦν μὲ τὶς ἑτερόγλωσσες Ὀρθόδοξες ἐθνότητες τῶν Βαλκανίων, Σέρβους, Βουλγάρους, Ἀλβανούς καὶ Μολδοβλάχους, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς Ἀρμενίους καὶ τοὺς Ἑβραίους, ἀκόμη καὶ μὲ αὐτοὺς τοὺς Τούρκους, ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίσουν μιὰ βιώσιμη πολιτικὴ κοινότητα; Ἴσως ἡ ἀπελπισμένη ἀγανάκτηση στὴν ὁποία εἶχε ὀδηγήσει ὅλες αὐτὲς τὶς ἐθνότητες ἡ κοινὴ πληγὴ τοῦ δεσποτισμοῦ νὰ μπορούσε νὰ τὶς συμπαρατάξει στὴν ἐπανάσταση ποὺ θὰ ἀνέτρεπε τὴν τυραννίαν. Ἀλλὰ πῶς θὰ μπορούσαν νὰ συνυπάρξουν σὲ μιὰ ἐνιαία καὶ ἀδιαιρέτη δημοκρατικὴ πολιτεία; Αὐτὴ ἦταν ἡ πραγματικὴ πρόκληση γιὰ τὴν πολιτικὴ θεωρίαν τοῦ Ρήγα.

Τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν ὑπέρβαση αὐτοῦ τοῦ προ-

βλήματος ἦταν ἡ διακήρυξη ὅτι οἱ διακρίσεις ποὺ στηρίζονταν στὴ γλῶσσα, τὴ θρησκεία καὶ τὴ φυλετική καταγωγή ἦταν τεχνητές. Τέτοιες φαινομενικὲς διαφορὲς δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἐπισκιάζουν τὴ θεμελιώδη ἀλήθεια γιὰ τὴ φυσικὴ ἰσότητα καὶ τὴν ἀδελφοσύνη ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Κατὰ συνέπεια, μιὰ δημοκρατικὴ κοινότητα διαφορετικῶν ἐθνικῶν ομάδων ἦταν κατ' ἀρχὴν δυνατὴ. Τὸ δίλημμα ἔτσι ἐντοπιζόταν στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὲς οἱ πολιτισμικὲς διαφορὲς θὰ ἐντάσσονταν σὲ μιὰ εὐρύτερη δημοκρατικὴ κοινότητα. Θὰ ἦταν ἄραγε καλύτερο νὰ ξεριζωθοῦν καὶ νὰ σβήσουν, ἢ νὰ ἐνσωματωθοῦν στὸν τρόπο ζωῆς τῆς νέας κοινότητας; Ὁ Ρήγας ἀναγνώριζε τὴ θεμελιώδη ἰσότητα τῶν πολιτῶν ὡς ἀτόμων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐπιμέρους συλλογικὲς ταυτότητες, τόνιζε ὅμως καὶ τὴν ἰσότητα μεταξὺ τῶν ἐθνοτήτων ποὺ συνομολογοῦσαν τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο τῆς δημοκρατίας⁶¹. Ἐτσι, ἡ ἐθνικὴ πολυμορφία ἀναγνωριζόταν ὡς μία ἀπὸ τὶς συνιστώσες τῆς πολιτικῆς κοινωνιολογίας τῆς νέας πολιτείας. Τὸ σύνταγμα καθιέρωνε αὐτὴν τὴν ἀρχὴ τῆς διμεροῦς ἰσότητας, ἀναγνωρίζοντας καταρχὴν ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία περιλάμβανε διάφορες ἐθνότητες καὶ θρησκείες καὶ δηλώνοντας ρητὰ ὅτι οἱ θρησκευτικὲς διαφορὲς δὲν ἀντιμετωπίζονταν μὲ κανενὸς εἴδους ἐχθρικὴ προκατάληψη. Ὡστόσο, φορέας τῆς κυριαρχίας στὴν

61. Ρήγας, «Τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου», ἀρθρα 3, 7, καὶ ἰδιαίτερα 34 καὶ [Σύνταγμα], ἀρθρα 2, 4, 7, 122.

πολιτεία δὲν θὰ ἦταν οἱ ἐπιμέρους πολιτισμικὲς ομάδες, ἀλλὰ ὁ λαὸς στὸ σύνολό του, τὸν ὁποῖο ἀποτελοῦσαν ἄτομα ἀνεξάρτητα ἀπὸ συσσωματώσεις βασισμένες στὴ γλώσσα, τὴ θρησκεία ἢ τὴ φυλετικὴ καταγωγή⁶². Ὁ κυρίαρχος λαὸς ἦταν ἓνας καὶ ἀδιαίρετος. Οἱ θεσμοὶ τῆς δημοκρατίας ἦταν ἀρθρωμένοι μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ὑπογραμμίζουν αὐτὴν τὴν ἐνότητα. Ἡ πολιτικὴ ἐνότητα μποροῦσε νὰ λειτουργήσῃ χάρις στὸ πνεῦμα τοῦ πατριωτισμοῦ ποὺ ἐξέφραζαν τὰ σύμβολα τοῦ δημοκρατικοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ τὰ ιδεώδη τοῦ ἐπαναστατικοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ ὁποῖα ἄρχιζαν νὰ ἐμφιλοχωροῦν στὸν πολιτισμὸ τῶν Βαλκανίων τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἡ πολιτικὴ ιδεολογία τοῦ ριζοσπαστικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀναμενόταν νὰ προσφέρει τὸ κατάλληλο ψυχολογικὸ περιβάλλον ποὺ θὰ ζωογονοῦσε τοὺς νέους πολιτικοὺς θεσμούς. Αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ ἠθικὴ βάση τῆς νέας δημοκρατίας. Οἱ ἀξίες τοῦ ἀναζωογονημένου δημοκρατικοῦ προτύπου τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος θὰ ἀποτελοῦσαν τὸ ἠθικὸ περιεχόμενο τῆς πολιτικῆς τῆς ζωῆς.

Μὲ τὴν πίστη του σ' αὐτὰ τὰ ἠθικὰ συστατικὰ τοῦ προγράμματός του ὁ Ρήγας διαμόρφωσε τὴ λύση γιὰ τὰ ἐθνικὰ προβλήματα τῆς πολιτείας του, σὲ συνάρτηση πρὸς τοὺς ἱστορικοὺς ὅρους τῆς σύγχρονης του πολιτισμικῆς πραγματικότητας⁶³. Στὸ τέλος τοῦ δέ-

62. Ρήγας, [Σύνταγμα], ἀρθρο 7.

63. Πρβλ. L. S. Stavrianos, *Balkan Federation*, Northampton,

κατου ὀγδοου αἰώνα, ἡ ἐλληνικὴ ἦταν ἡ *lingua franca* τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου· ἡ ἐξάπλωση ἄλλωστε τῆς ἐλληνικῆς παιδείας στὴν περιοχὴ ἀποτελοῦσε τὸν δείκτη τῶν προόδων τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς ἐθνικῆς «ἀφύπνισης» σὲ ὁλόκληρη τὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Μέσα ἀπὸ τὸ δίκτυο τῶν ἐλληνικῶν σχολείων καὶ μέσω τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἡ προοδευτικὴ παιδεία τοῦ Διαφωτισμοῦ ἔγινε προσιτὴ στὴ συλλογικὴ συνείδηση τῶν λαῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι καὶ οἱ ἐλληνικὲς ἐκδόσεις ὑπῆρξαν ἐπὶ δεκαετίες οἱ πιὸ συνειδητοὶ φορεῖς τοῦ πνεύματος τῆς νέας ἐποχῆς στὴν περιοχή. Πράγματι, μέσα στοὺς κόλπους τῆς καθυστερημένης καὶ συντηρητικῆς κοινωνίας τῶν Βαλκανίων, ἡ ἐλληνόφωνη διανόηση, ἓνα τμῆμα τῶν ἐλληνόφωνων ἐμπόρων καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι τῶν μεσαίων βαθμίδων τῆς φαναριωτικῆς διοίκησης ἀποτελοῦσαν τὸ μόνο συνειδητὰ ἐκσυγχρονιστικὸ καὶ — μετὰ τὸ 1789 — τὸ κατεξοχὴν ἐπαναστα-

Mass. 1944, σσ. 34-36, 44. Βλ. ἐπίσης Ν. Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution grecque 1789-1821*, Γενεύη 1962, σσ. 17-33, 179. Γιὰ ἄλλες ἐρμηνεῖες τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς σκέψης τοῦ Ρήγα βλ. Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Ρήγας Βελεστινλῆς. Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ἑλληνισμοῦ προάγγελος τῆς Ἐπαναστάσεως*, Θεσσαλονίκη 1964, καὶ Δ. Α. Ζακυθινός, «Ὁ Ρήγας καὶ τὸ ὄραμα τοῦ οἰκουμενικοῦ Κράτους τῆς Ἀνατολῆς», *Ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1954, σσ. 127-135· βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *The Making of Modern Greece. From Byzantium to Independence*, Ὁξφόρδη 1976, σσ. 157-167.

τικὸ στοιχεῖο⁶⁴. Ὁ Ρήγας εἶχε δεσμούς με' ὅλες αὐτὲς τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες, τῶν ὁποίων ὑπῆρξε μέλος σὲ διαδοχικὲς φάσεις τῆς σταδιοδρομίας του⁶⁵. Οἱ προσωπικὲς του ἐμπειρίες, ἡ γεωγραφικὴ καὶ πνευματικὴ πορεία του ἀπὸ τὸν θεσσαλικὸ κάμπο στὰ ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ στὴ συνέχεια στὰ πολιτισμικὰ κέντρα τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν καὶ τῆς βαλκανικῆς διασπορᾶς στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, καὶ ἴσως τὸ παράδειγμα τοῦ ἐξελληνισμένου δασκάλου του, τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα, θὰ πρέπει νὰ συνέβαλιν ὥστε νὰ πεισθεῖ γιὰ τὶς μεγάλες δυνατότητες τῶν πολιτειακῶν ἰδεωδῶν τῆς ἐλληνικῆς παιδείας νὰ λειτουργήσουν ὡς συνεκτικοὶ δεσμοὶ μεταξὺ φωτισμένων καὶ καλοπροαίρετων ἀτόμων, ποὺ εἶχαν ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς συσσωματώσεις. Μὲ αἰσιοδοξία ποὺ θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ κριθεῖ κάπως ὑπερβολικὴ, ὁ Ρήγας στάθμισε τὶς ἐνοποιητικὲς δυνατότητες τῆς μορφωτικῆς καὶ ἠθικῆς παράδοσης τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ κινήθηκε ἀπὸ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἠθικὴ δύναμη τοῦ δημοκρατικοῦ πατριωτισμοῦ θὰ μποροῦσε νὰ ἀμβλύνει τοὺς ὀρησκειτικούς καὶ ἐθνικούς ἀνταγω-

64. Βλ. N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Παρίσι 1918, σσ. 120-135. Ὡς πρὸς τὴν ἐλληνικὴ πολιτισμικὴ ὑποδομὴ τῶν Βαλκανίων, βλ. Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804*, Seattle καὶ Λονδίνο 1977, σσ. 251-258.

65. Γιὰ τὴ σημασίαν τῆς κοινωνικῆς θέσης τοῦ Ρήγα βλ. Traian Stoianovich, *Balkan Worlds. The First and Last Europe*, Armonk, NY 1994, σσ. 172-173.

νισμούς, θὰ εὐνοοῦσε τὴν ἀλληλεγγύη μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων καὶ θὰ καλλιεργοῦσε τὴν ἀφοσίωση στοὺς ἐνιαίους θεσμούς τῆς νέας πολιτείας.

Υἱοθετώντας αὐτὴ τὴν ἄποψη γιὰ τὸ ἐθνικὸ πρόβλημα στὴ βαλκανικὴ κοινωνία, ὁ Ρήγας φαίνεται ὅτι ἀπέδιδε ὑπέρμετρη βαρύτητα σὲ δικές του ἐμπειρίες καὶ βιώματα, ποὺ ὅμως καθορίζονταν ἀπὸ συγκεκριμένες ἱστορικὲς καὶ πολιτισμικὲς συγκυρίες. Ἔτσι, δὲν ἀντιμετώπισε ρεαλιστικὰ τὶς ἐντάσεις καὶ τὶς ἀντιφάσεις ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν οὐσία τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος. Εἰδικότερα, δὲν κατόρθωσε νὰ προβλέψει τὴν ἰσχὺ τῶν νέων συλλογικῶν ταυτοτήτων, τὶς ὁποῖες ἐξέθρεψε ὁ νεότερος ἐθνικισμὸς ποὺ ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κοσμοπολιτικὴ παιδεία τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἀντικατέστησε — χωρὶς ὥστόσο νὰ τοὺς ἐξουδετερώσει — τοὺς παραδοσιακοὺς συλλογικοὺς δεσμούς. Πράγματι, μέρος τῆς κληρονομιάς τῶν ἀρχέγονων παραδοσιακῶν συναισθημάτων καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἐντάξεων ἀπορροφήθηκε ἀπὸ τοὺς νέους ἐθνικισμούς, ἐνισχύοντας ἔτσι τὴν ἀπήχηση τῶν τελευταίων στὶς εὐρύτερες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ Ρήγας δὲν μποροῦσε νὰ προβλέψει ὅτι ἡ ἐπίδραση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὸ παράδειγμα τῆς ἴδιας τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς κίνησης ἔμελλε νὰ προκαλέσουν παράλληλες — ἔστω καὶ κάπως καθυστερημένες — ἐξελίξεις στοὺς κόλπους καὶ τῶν ἄλλων βαλκανικῶν ἐθνοτήτων. Οἱ πιέσεις τῶν ἄλλων βαλκανικῶν ἐθνικισμῶν, οἱ ὁποῖες σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἐπιτείνονταν ἀπὸ τὴν ἀντίδραση ἐναντίον

τῆς μακρόχρονης ἑλληνικῆς ὑπεροχῆς στὴν περιοχὴ, ἦταν μοιραῖο νὰ διαβρώσουν ὅσες προσπάθειες εἶχαν ὡς πρότυπο τὸ σχέδιο τοῦ Ρήγα γιὰ μιὰ πολυεθνικὴ πολιτεία⁶⁶. Αὐτὴ ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ, ὡστόσο, εἶναι δυνατὴ μόνο χάρις στὴν ἐκ τῶν ὑστέρων γνώση, τὴν ὁποία φυσικὰ δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει ὁ Ρήγας. Οἱ ἀντινομίες τῆς προσέγγισής του στὸ ἐθνικὸ πρόβλημα θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθοῦν μὲ βάση τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος δημοκρατικὸς στοχαστὴς ποὺ προσπάθησε νὰ ἀντιμετωπίσει ἓνα ζήτημα ἐξαιρετικὰ ἀκανθῶδες — τόσο ἀπὸ θεωρητικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη — γιὰ τὶς ἐπόμενες γενεές.

Μολονότι τὸ πρόγραμμα τοῦ Ρήγα δὲν κατόρθωσε νὰ προτείνει μακροπρόθεσμα βιώσιμες λύσεις στὰ προβλήματα ποὺ ἔθετε ὁ ἐθνικισμός, εἶναι οὐσιῶδες νὰ κλείσουμε τὸ θέμα μὲ μερικὲς ἀποσαφηνίσεις. Ἡ λύση ποὺ πρότεινε στὸ ἐθνικὸ πρόβλημα τῆς Βαλκανικῆς ἴσως νὰ δίνει τὴν ἐντύπωση — στὸ φῶς ἰδίως τῶν

66. Μολονότι ὁ Vlad Georgescu, *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities*, Boulder 1971, σσ. 77, 169, ἀρνεῖται ὅτι οἱ ἰδέες τοῦ Ρήγα εἶχαν σοβαρὴ ἐπίδραση στὴ ρουμανικὴ πολιτικὴ σκέψη, ὁ Νικόλαος Iorga, στὸ παλαιότερο ἔργο του *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Παρίσι 1918, ἀναγνωρίζει ὅτι μέσα ἀπὸ ἑλληνικοὺς πολιτισμικοὺς διαύλους μεταδόθηκε στὴ ρουμανικὴ σκέψη ἡ ἐπιρροὴ τῶν προοδευτικῶν εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν: βλ. ὅ.π., σσ. 75-80, 86-88, 141. Οἱ μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Ρήγα μεταξὺ τῶν φιλελεύθερων κύκλων στὶς ἡγεμονίες, κατὰ τὴν περίοδο 1797-1799, καὶ 1806-1812, ἀξιολογοῦνται ἀπὸ τὸν Al. Elian, «Sur la circulation manuscrite des écrits politiques de Rhigas en Moldavie», *Revue roumaine d'histoire*, τόμ. 1 (1962), σσ. 487-497.

μεταγενέστερων ιστορικῶν γεγονότων καὶ τῶν ἐθνικιστικῶν συγκρούσεων— ὅτι ἰσοδυναμοῦσε στὴν οὐσία μὲ πρόσκληση πρὸς τὶς ἄλλες βαλκανικὲς ἐθνότητες νὰ ἐξελληνισθοῦν. Πρόθεσή του ὅμως δὲν ἦταν μὲ κανένα τρόπο νὰ ὑπονομεύσει τὴν ἀκεραιότητα αὐτῶν τῶν λαῶν. Ἡ ἐπιμονή του στὰ ἐθνικὰ δικαιώματα δείχνει ὅτι ὁ σεβασμὸς γιὰ τὴν αὐτάρκεια καὶ τὴν αὐτοτέλεια τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων ἀποτελοῦσε γι' αὐτὸν βασικὴ ἀρχή. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πιθανὰ πολιτικὰ προβλήματα μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ομάδων ποὺ συνθέτουν ἓνα ἐνιαῖο κράτος θὰ μπορούσαν νὰ προληφθοῦν ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀποδοχὴ μιᾶς δημοκρατικῆς πολιτικῆς παιδείας δὲν ἐμπνεόταν ἀπὸ σοβινιστικὴ προδιάθεση ἀλλὰ ἀπὸ τὴν αἰσιόδοξη πίστη στὶς δυνατότητες τοῦ Διαφωτισμοῦ νὰ συμφιλιώσῃ τοὺς ἀνταγωνισμούς, νὰ προαγάγῃ κοινούς στόχους πέρα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους συμφέροντα καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἔτσι μιὰ ὀρθολογικὴ καὶ προοδευτικὴ λύση τῶν πολιτικῶν προβλημάτων. Ἡ λογικὴ τοῦ ἐθνικισμοῦ ἀπέδειξε ὅτι ὅλα αὐτὰ εὐκόλα θὰ μπορούσαν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς οὐτοπικὲς ἐπιθυμίες, αὐτὸ ὅμως δὲν μειώνει τὴ σημασία τοῦ ὁράματος τοῦ Ρήγα. Τὸ προβάδισμα ποὺ ἔδινε στὰ φυσικὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὶς δημοκρατικὲς ἀρχές, σὲ σχέσῃ μὲ τὶς παραδοσιακὲς συσσωματώσεις, καὶ ἡ ἀποψή του ὅτι πλατύτεροι πολιτικοὶ καὶ κοινωνικοὶ στόχοι θὰ μπορούσαν νὰ συμφιλιώσουν ἐθνικὲς καὶ ἄλλες πολιτισμικὲς ἰδιαιτερότητες ἦταν μιὰ σημαντικὴ ὑποθήκη, τὴν ὁποία δὲν ἀγνό-

ησαν οί μεταγενέστερες γενεές τοῦ βαλκανικοῦ ριζοσπαστισμοῦ ποὺ ἐγκαινίασε ἐκεῖνος⁶⁷ καθὼς καὶ οἱ διάδοχοί του στὴν παράδοση τῆς βαλκανικῆς συνεννόησης. Μὲ αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ τὸ σχέδιο τοῦ Ρήγα ἴσως θὰ μποροῦσε νὰ κριθεῖ ὡς ἡ πιὸ ριζοσπαστικὴ λύση ἑνὸς ἐκρηκτικοῦ προβλήματος, μιὰ λύση ποὺ εἶχε προταθεῖ προτοῦ ἀκόμη τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα γίνεи ἐντελῶς προφανές σὲ ὅλη τὴν πολυπλοκότητά του.

IX

Τὰ σχέδια καὶ τὰ δράματα τοῦ Ρήγα ἀποτελοῦν τὴν πιὸ εὐγλωττὴ ἐκφραση τῶν ζυμώσεων ποὺ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση προκάλεσε στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη καὶ γενικότερα στὴ βαλκανικὴ κοινωνία⁶⁸. Τὸ μεγάλο του ἐπίτευγμα συνίσταται στὸ ὅτι κατόρθωσε νὰ συλλάβει ἓνα γενικὸ κοινωνικὸ αἶσθημα ἀνάτασης καὶ προσδοκίας καὶ τὸ ἐξέφρασε μὲ τοὺς συγκεκριμένους διανοητικοὺς καὶ πολιτικοὺς ὅρους ποὺ μποροῦσαν καλύπτεσθαι νὰ τὸ διατυπώσουν: αὐτὴ ἦταν ἡ γλώσσα τοῦ ἐλληνικοῦ δημοκρατικοῦ πατριωτισμοῦ.

67. Πρβλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη*, σσ. 111-138.

68. Πρβλ. L. S. Stavrianos, «Antecedents to Balkan Revolutions», *Journal of Modern History*, τόμ. XXIX (1957), σσ. 335-348, καὶ Jacques Godechot, *La Grande Nation: L'expansion révolutionnaire de la France dans le monde, 1789-1799*, Παρίσι 1956, τόμ. Α', σσ. 197-200.

Ρήγας Φεραῖος. Τοιχογραφία τοῦ Θανάση Παγώνη στὴ Δράκια
Πηλίου, 1870. Συλλογὴ Κίτσου Μακρῆ, Βόλος.

Θεωρητικὰ τὸ ἐπίτευγμά του ἦταν σημαντικό, γιατί συνδύασε τὸν πόθο γιὰ ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση μὲ τὴν ἀνάγκη γιὰ ριζικὸ κοινωνικὸ μετασχηματισμό, καθὼς καὶ γιὰ βαθιὰ ἠθικὴ ἀναμόρφωση τῆς προσωπικότητας. Στὴν πολιτικὴ του σκέψη ἡ δημοκρατικὴ ἐλευθερία, ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία ἦταν ἔννοιες ἀλληλένδετες σὲ μιὰ ἐνιαία λογικὴ ἀλληλουχία. Ἡ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἐπεκτεινόταν καὶ στὴν πρακτικὴ διάσταση τοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα. Τὸ συστηματικὸ πρόγραμμα Διαφωτισμοῦ ποὺ παρουσίασε, μὲ ὅλο τὸν πνευματικὸ του ριζοσπαστισμὸ καὶ τὸν ὑψηλόφρονα ἰδεαλισμὸ του, δὲν παρέβλεψε ποτὲ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ ὑπηρετήσῃ συγκεκριμένους πρακτικοὺς στόχους· αὐτὸ ἦταν ποὺ τὸ ἔκανε πρόσκληση γιὰ ἐπανάσταση. Ἡ ἐνότητα θεωρίας καὶ πράξης, τὴν ὁποία ἐπέτυχε ὁ Ρήγας στὸ ἔργο του, κατοπτρίζοταν ἄριστα στὴν ἀπήχηση ποὺ εἶχε τὸ μήνυμά του σ' ἐκείνους πρὸς τοὺς ὁποίους κυρίως ἀπευθυνόταν. Μολονότι τὰ σχέδιά του γιὰ ἐπαναστατικὴ δράση στὴν Ἑλλάδα τὰ πρόλαβε ὁ μαρτυρικός του θάνατος, οἱ Ἕλληνες πατριῶτες παντοῦ ἐνίωσαν νὰ ἐνισχύονται στὴν ἀπόφασή τους νὰ στραφοῦν κατὰ τῆς τυραννίας ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς θυσίας του.

Οἱ διανοούμενοι τῆς διασπορᾶς ἐξύμνησαν τὸ ἔργο καὶ τὴ θυσία τοῦ Ρήγα ὡς τὴν πρώτη συνεισφορὰ στὴ σταυροφορίᾳ τῆς ἐλευθερίας. Τόσο ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς στὴν *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* (1799), ὅσο καὶ ὁ ἀνώνυμος πατριώτης ποὺ συνέταξε τὴν *Ἑλλη-*

νική Νομαρχία (1806) απέτισαν φόρο τιμῆς στὴ μνήμη τοῦ Ρήγα καὶ παρότρυναν τὸ ἔθνος νὰ ἀκολουθήσει τὸ ἥρωικό του παράδειγμα⁶⁹. Ἀλλὰ — πράγμα ἀκόμη πιὸ σημαντικὸ — τὸ μήνυμα τοῦ Ρήγα διαδόθηκε στὶς μάζες τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, ἰδιαίτερα στὶς δυνάμεις τῆς ἀντίστασης, καὶ συγκεκριμένα στὶς ὁμάδες τῶν κλεφτῶν, τῶν ὀρεινῶν πολεμιστῶν ποὺ μὲ τὴ ληστεία καὶ τὴν περιφρόνηση τῆς ἐξουσίας Ὀθωμανῶν καὶ Χριστιανῶν ἀρχόντων ἐξέφραζαν τὴν κοινωνικὴ διαμαρτυρία ποὺ ὑπέβοσκε στὸν ὑπόδουλο λαό. Αὐτοὺς ὑπαινισσόταν ὁ Ρήγας ὅταν ἐμπιστευόταν τὴν ὑπεράσπιση τοῦ πολιτεύματός του «ὑπὸ τὴν ἄγρυπνον φύλαξιν ὅλων τῶν ἐναρέτων φιλελευθέρων ἀνδρῶν, ὅπου, διὰ νὰ μὴν ὑποκύψουν εἰς τὸν ζυγὸν τῆς τυραννίας, ἐνηγκαλίσθησαν τὴν στρατιωτικὴν ζωὴν καὶ ἀρματωμένοι ὤμοσαν αἰώνιον πόλεμον κατὰ τῶν τυράννων»⁷⁰. Γι' αὐτοὺς εἶχε συνθέσει τὸν πατριωτικὸ Θούριο, μὲ τὸν ὁποῖο ἔκλεινε τὸ ἐπαναστατικὸ φυλλάδιο τοῦ 1797. Ὁ πολεμικὸς αὐτὸς παιάνας ἀπευθυνό-

69. Α. Κοραῆς, *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία*, Ρώμη [Παρίσι] 1798, σσ. iv-v, καὶ *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, Ἀθήνα 1957, σσ. 52, 82-86. Ἡ ἀρχαιότερη δημοσιευμένη βιογραφικὴ σκιαγράφηση τοῦ Ρήγα εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν συνεργάτη τοῦ Κοραῆ Κ. Νικολόπουλο, στὸ ἔργο *Biographie Universelle. Ancienne et Moderne*, τόμ. 37, Παρίσι 1824, σσ. 477-479. Στὸ κείμενο αὐτὸ ἡ πολιτικὴ τοῦ Ρήγα συνδεόταν ἐμφανῶς μὲ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐξέφραζαν οἱ συγγραφεῖς τῆς *Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας* καὶ τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*. Τὸ κείμενο τοῦ «C. Nicolo-Poulo» ἐμφανίζεται καὶ στὴν *Revue Encyclopédique*, τόμ. 21 (1824), σσ. 275-280.

70. Ρήγας, [Σύνταγμα], ἀρθρο 123.

ταν σὲ ὅσους ζοῦσαν «μονάχοι, σὰν λιοντάρια, στὲς ράχες, στὰ βουνά» ἐξαιτίας τῆς «πικρῆς σκλαβιάς». Τοὺς παρότρυνε νὰ ἐξεγερθοῦν ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ πατριωτισμοῦ καί, καθοδηγημένοι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς νόμους, νὰ ἐνώσουν ἀδελφικὰ τὶς δυνάμεις τους μὲ τὰ ἄλλα ὑπόδουλα ἔθνη, «ἀράπηδες καὶ ἄσπρους», καὶ κινημένοι ἀπὸ τὴν «κοινὴ ὁρμὴ» τῆς ἐλευθερίας νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῆς τυραννίας, νὰ διαρρήξουν τὸ ζυγὸ τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ νὰ ἐγκαθιδρύσουν τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν ἐλευθερίαν σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ ποὺ ἀπλωνόταν ἀπὸ τὴ Βοσνία καὶ τὸ Μαυροβούνιο, τὴ Ρούμελη καὶ τὴ Μάνη καὶ ἔφτανε μέχρι τὴν Κρήτη, τὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴ Συρία καὶ τὴν Αἴγυπτο⁷¹.

Ὁ Θούριος μετέφρασε τὶς ἀρχές καὶ τὶς ἐπιδιώξεις τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Ρήγα σὲ μιὰ γλώσσα ποὺ μποροῦσε νὰ ἀγγίξει τὴν εὐαισθησία τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ρήγας ἀκολούθησε τὴν πρακτικὰ προσανατολισμένη πολιτικὴ σκέψη ποὺ εἶχε καθοδηγήσει τὰ σχέδιά του ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης τους σύλληψης. Σύμφωνα μὲ τὶς ὑπάρχουσες μαρτυρίες, ὁ Θούριος εἶχε πράγματι μεγάλη

71. Τὸ κείμενο τοῦ Θούριου δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce Moderne*, τόμ. Β', Παρίσι 1825, σσ. 20-28. Ἡ συμπερίληψή του σὲ μιὰ συλλογὴ δημοτικῆς ποίησης εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς πλατιάς του ἐξάπλωσης καὶ τῆς ἐνσωμάτωσής του στὴν ἐλληνικὴ λαϊκὴ πολιτισμικὴ παράδοση: βλ. τὰ σχόλια τοῦ Fauriel, ὁ.π., σσ. 18-19 καὶ πρβλ. ὅσα ἐγκυρα σημειώνει ὁ Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος, *Κρίσεις καὶ σκέψεις περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀοιδίμου Κοραῆ*, Τεργέστη 1903, σσ. 40-41, σημ. 36.

ἀπήχηση μεταξύ ἐκείνων στοὺς ὁποίους δὲν μποροῦσαν νὰ φτάσουν τὰ μηνύματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ συμμερίζονταν τὴν κοινωνικὴ δυσφορία ποὺ προκαλοῦσε ἡ ἀποσύνθεση τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας⁷². Ἡ ἐπίτευξη ἀπὸ τὸν Ρήγα τῆς ἐνότητος θεωρίας καὶ πράξης στὴν ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ ἀποδείχτηκε σημαντικὴ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ὡς πρὸς τὶς ἀναζητήσεις τοῦ γένους, ποὺ ποθοῦσε τὴν κοινωνικὴ ἀναμόρφωση καὶ τὴν ἐλευθερία.

72. Βλ. Α. Κουτσονίκας, *Γενικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1863, τόμ. Α', σσ. 145-146, καὶ Ἀνάργυρος Χατζηαναργύρου, *Τὰ Σπετσιωτικά*, Ἀθήνα 1861, τόμ. Α', σ. 46. Ἐπίσης Jacovaky Rizo Neroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη 1828, σσ. 48-49, καὶ Α. R. Rangabé, *Précis d'une histoire de la littérature néo-hellénique*, Βερολίνο 1877, σ. 114. Σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σσ. 322-323, γιὰ τὴ διάδοση τῶν τραγουδιῶν τοῦ Ρήγα μεταξύ τῶν ἐμπόρων τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἔνταξη τῆς ἀπεικόνισης τοῦ Ρήγα στὴ λαϊκὴ εἰκονογραφία, τὸ πολιτισμικὸ αὐτὸ φαινόμενο ὅμως τεκμηριώνεται ἀπὸ μαρτυρίες τοῦ ὀψιμοῦ δέκατου ἑνατοῦ καὶ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν ἱστορικὰ μᾶλλον σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς κοινότητος μὲ ἐπικέντρο τὸ ἑλληνικὸ κράτος, παρὰ ὡς αὐθεντικὰ τεκμήρια τῆς ἀπήχησης τῶν ἰδεῶν τοῦ Ρήγα στὶς λαϊκὲς μάζες.

EYPETHPIO

Ἀγαθάγγελος 55, 56
 Ἀγγλία 85
 Ἀδελφική Διδασκαλία βλ. Κοραῆς
 Αἰγαῖο 47
 Αἴγυπτος 99
 Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας 53, 54
 Ἀμαντος, Κωνσταντίνος 15, 16,
 57, 58, 60, 61
 Ἀνατολή 25
 Ἀντίγονος 53
 ἀντιπροσώπευση 76, 79, 80
 ἀπολυταρχία «φωτισμένη» 12
 Ἀριστοτέλης 21, 25
 Ἀρχαιολογία Συνοπτική τῶν Ἑλ-
 λήνων βλ. Σακελλάριος
 Αὐστρία 19, 83
 Ἀχαῖα, Ἀχαϊκή συμπολιτεία 44,
 45
 Ἀψβοῦργοι 19, 61

Βαβυλώνα 53
 Βαλκάνια 50, 51, 87, 89, 90, 92,
 93, 95
 Βαυαρία 83
 Βελεστίνο 13, 42, 43
 Βελιγράδι 59
 Βενετική Πολιτεία 61
 Βεντότης, Γ. 17, 40, 44
 Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλ-
 λήνων 42
 Βιδίσι 19, 50
 Βιέννη 21, 34, 35, 38, 47, 59, 62,
 83
 Βλαχία 12, 15-17, 19, 20, 47

Βολίδης, Θ. Π. 68
 Βολταῖρος 17, 25
 — Δοκίμιον ἐπὶ τῶν ἠθῶν 17·
 βλ. καὶ Καρατζᾶς, Νικόλαος
 Βοναπάρτης, Ναπολέον 61
 Βοσνία 99
 Βουκουρέστι 15, 19, 20, 34, 59
 Βούλγαρης, Εὐγένιος 24
 Βουλγαρία 19
 Βουρνᾶς, Τ. 58
 Βρανούσης, Α. Ι. 16, 20, 33, 35,
 38, 47, 51, 53, 57, 61, 68, 70,
 73

Γαλιλαῖος 27
 Γαλλία 20, 34, 35, 60, 64, 85
 Γαλλική Ἀκαδημία 36
 Γαλλική Δημοκρατία 36
 Γαλλική Ἐπανάσταση 11, 30, 34,
 60, 74, 95
 Γεννάδιος, Ἰωάννης Γ. 99
 Γεωγραφία Νεωτερική βλ. Κων-
 σταντᾶς, Γρ., Φιλιππίδης Δ.
 γεωκεντρικὴ θεωρία 26-27
 Γιούργεβο 17
 Γιρονδῖνοι 71
 Γρανικὸς ποταμὸς 53

Δάρβαρης, Ν. 42
 Δασκαλάκης, Ἀπόστολος 16
 δεσποτισμὸς 53, 54, 69, 70, 74,
 99
 Δημαρᾶς, Κ. Θ. 20
 διάκριση τῶν ἐξουσιῶν 80

- διασπορά 55, 91, 97
 Διαφωτισμός 11-13, 20, 21, 24, 28-30, 34, 35, 39, 51, 56, 57, 65, 69, 71, 74, 79, 90, 92, 94, 97, 100
 Δοβρουτσά 51
Δοκίμιον ἐπὶ τῶν ἡθῶν βλ. Βολταῖρος
 Δούκας Νεόφυτος 20
 Δούναβης 16, 47, 51

Ἐγκυκλοπαιδεία 25-26
 ἔγκυκλοπαιδισμός 19, 60
Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος 14
 ἐθνικισμός, ἐθνικὸ πρόβλημα 87-89, 92-95
Ἐκκλησία 77
 ἐκπαίδευση 23-27, 72, 76, 78-79, 90
 «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία» βλ. Ρήγας
Ἑλληνικὴ Νομαρχία 97-98
Ἐμμανουήλ, Παναγιώτης 64
 ἐμπειρισμός 25, 29, 49
 ἐπανάσταση 13, 30, 44, 56-57, 65, 72, 81-82, 90-91, 97, 100
Ἐπτάνησα 61
Ἐρωτος Ἀποτελέσματα βλ. Καρατζᾶς, Ἰωάννης
 Εὐρώπη 40, 82· Δυτικὴ Εὐρώπη 85· Κεντρικὴ Εὐρώπη 64, 91· Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη 11, 45-47, 87, 90
Ἐφημερίς 38

Ζαγορά 14
Ζακυθινός, Δ. Α. 90
Ἡ Βοσκοπούλα τῶν Ἀλπεων (*La Bergère des Alpes*) βλ. Marmontel
Ἡθικὸς Τρίπους βλ. Ρήγας
 ἡλιοκεντρικὴ θεωρία 27
Ἡπειρος 62
Ἡρακλῆς 51, 53

 Θεσσαλία 12, 13, 40
 Θεσσαλονίκη 100
 Θούριος βλ. Ρήγας

Ἰακωβίνοι, ἰακωβινισμός 64, 73, 79, 85
Ἰερά Ἐξέταση 27
 ἰσονομία - ἰσότητα 45, 62, 72, 76-78, 79, 88
Ἰταλία 45, 61, 64

 Καλλίνικος Γ', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 14
 Καρατζᾶς, Ἰωάννης 32, 33
 — *Ἐρωτος Ἀποτελέσματα* 32, 33
 Καρατζᾶς, Νικόλαος 17
 — *Δοκίμιον ἐπὶ τῶν ἡθῶν* 17· βλ. καὶ Βολταῖρος
 Κάσσανδρος 53
 Καστοριά 64
 Καταρτζῆς, Δημήτριος 20, 59
 Κιρλιάνος, Χριστόδουλος [βαρόνος von Langenfeld] 19
 Κισσὸς 14
 κλασικισμός 35, 44, 54
 Κοδρικᾶς, Παναγιώτης 20
 κοινωνικὰ δικαιώματα 78-79
 Κοπέρνικος 27
 Κοραῆς, Ἀδαμάντιος 97, 98
 — *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* 97, 98
 Κορδάτος, Γ. 58
 Κορωνιός, Α. 35

- Κουτσονίκας, Λ. 100
 Κραϊόβα 19
 Κρήτη 99
 Κωνσταντᾶς, Γρηγόριος 20, 43, 59, 60
 — Γεωγραφία Νεωτερική 20, 24, 43, 65
 Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος 48
 Κωνσταντινούπολη 14, 15, 17, 33, 48, 50, 91
- Λαδᾶς, Γ. Γ. 33, 68, 83
 λαϊκή κυριαρχία 79, 88-89
 Λάιος, Γ. 38, 47
 Λάμπρος, Σπυρίδων 15, 58
- Μάνεσης, Ἀριστόβουλος 73
 Μάνη 62, 99
 «Μασσαλιώτιδα» 63
 Μαυροβούνιο 99
 Μαυρογένης, Νικόλαος 19
 Μαυροκορδάτος, Ἀλέξανδρος, «Φυραρῆς» 60
 Μεσόγειος 25, 69· Ἀνατολική Μεσόγειος 90
 Μικρά Ἀσία 47, 69, 84, 90, 99
 Μοισιόδαξ, Ἰώσηπος 20, 21, 24, 42, 51, 91
 Μολδαβία 47, 60
 Μολδοβλαχία 69
 Μπραγκοβάνος, Γρηγόριος, Νικόλαος 17
- Νέα πολιτική διοικήσεις βλ. Ρήγας
 Νέος Ἀνάχαρσις βλ. Ρήγας
 Νικολίδης, Δημήτριος 65
 Νικολόπουλος, Κ. 98
- Ὁθωμανική αὐτοκρατορία 50, 55, 69, 75, 85, 100
- Ὀλύμπια (*Olimpiade*) βλ. *Metastasio*
 Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες 37
 Ὀρεινοὶ 71
- Παλαιὰ Διαθήκη 27
 Παρίσι 28, 33
 Πασβάνογλου, τοπάρχης Βιδινίου 19, 50, 51
 πατριωτισμὸς 42, 44, 45, 48, 54, 57, 62, 87, 90, 92, 95, 99
 Πελοπόννησος 62
 Περιήγησι τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα (*Voyage du Jeune Anacharsis en Grèce*) βλ. *Barthélemy, l'abbé* καὶ *Ρήγας, Νέος Ἀνάχαρσις*
 Περραιβός, Χριστόφορος 14, 58
 Περσικὲς Ἐπιστολὲς βλ. *Montesquieu*
 Περσικοὶ πόλεμοι 48
 Πήλιο 14
 Πίστας, Π. Σ. 32
 Πλάτων 21
 ποινικὴ δικαιοσύνη 74-45
 πολίτης 45, 72, 75, 76, 79, 88
 Πολύβιος 45
 Πολυείδης, Θεόκλητος 55
 Πολωνία 85
 Πούλιου, ἀδελφοὶ 38, 83
 Πρίγγος, Ἰωάννης 14
 Πτολεμαῖος 25, 53
- Ραγκαβῆς, Ἀλέξανδρος Ρίζος 100
 Ρήγας
 — «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία» 59, 67, 68, 73, 76-78, 84, 85, 89
 — Ἠθικὸς Τρόπος 35, 37, 62
 — Θούριος 19, 68, 98, 99
 — Νέα πολιτικὴ διοικήσεις 67

- *Νέος Ἀνάχαρσις* 16, 17, 37-45, 48, 62
 — *Στρατιωτικὸν Ἐγκόλπιον* 83
 — «Σύνταγμα» 73, 74, 76, 98
 — *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν* 28, 32, 33, 35-36, 56
 — «Τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου» 68, 73, 78, 82, 88
 — Ὕμνος Πατριωτικὸς 83
 — Φυσικῆς Ἀπάνθισμα 23, 27, 42, 56
 — Χάρτα τῆς Ἑλλάδος 47, 51, 62, 84
 — Χάρτες Βλαχίας καὶ Μολδαβίας 47
Ρίζος Νερουλός, Ἰακωβάκης 100
ρίζοσπαστισμός 12, 13, 21, 34, 69, 71-73, 79, 84, 87, 90, 95, 97
Ρίλας μοναστήρι 51
ρομαντισμός 30
Ρούμελη 99
Ρωσία 60
Σακελλάριος, Γεώργιος 39, 40
 — Ἀρχαιολογία Συνοπτικὴ τῶν Ἑλλήνων 39
 — Περιήγησις τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα βλ. Barthélemy, l'abbé
Σβῶλος, Ἀλέξανδρος 73
σεισάχθεια 77-78
Σέλευκος 53
Σόλων 64, 78
Σούλι 62
Σταμάτης, Κωνσταντῖνος 20
Στρατιωτικὸν Ἐγκόλπιον βλ. Ρήγας καὶ Khevenhüller
Συμβατικὴ Συνέλευσις [Convention] 71
 «Σύνταγμα» βλ. Ρήγας
Συρία 99
Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν βλ. Ρήγας καὶ Restif de la Bretonne
 «Τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου» βλ. Ρήγας
Τεργέστη 58, 64
Τσερναβόδα 51
τυραννία 65, 81
 Ὕμνος Πατριωτικὸς βλ. Ρήγας
Φαναριῶτες 15, 19, 33, 90
Φεραί 13, 43
φιλευθερισμός 33, 72, 75, 80
Φιλήμων, Ἰωάννης Κ. 57
Φιλικὴ Ἑταιρεία 57
Φιλιππίδης, Δανιὴλ 20, 43
 — *Γεωγραφία Νεωτερικὴ* 20, 24, 43, 65
φυσικὰ δικαιώματα 71, 76, 94
Φυσικῆς Ἀπάνθισμα βλ. Ρήγας
Χάρτα τῆς Ἑλλάδος βλ. Ρήγας
Χατζηαναργύρου, Ἀνάργυρος 100
Χατζηδημός, Ἀθ. Δ. 33, 68, 83
Χιώτης, Π. 68
χρησιμολογία 55
Χριστόπουλος, Ἀθανάσιος 20
Babeuf, F. - N. (Gracchus) 72, 73
Badolle, Maurice 38
Barthélemy, l'abbé, Jean-Jacques 16, 37, 40, 43
 — *Voyage du Jeune Anacharsis en Grèce* (Περιήγησις τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος εἰς

- τὴν Ἑλλάδα) 16, 17, 37-45,
48, 62· βλ. καὶ Πήγας, Νέος
Ἀνάχαρσις
- Barzun, Jacques 30
Beccaria, Cesare 75
Botzaris, N. 90
Buchanan, Michelle 36
Buffon, Georges Louis Leclerc
de 25
Buonarroti F. 72, 73
- Camariano Cioran, A. 16, 20-21
Camariano, Nestor 16
Condorcet, M.-J. - A.-N. de 71
Coward, David 30
- D'Alembert, J.-B. 25
D'Hauterive, Alexandre-Maurice
20
«Déclaration des Droits de l'
Homme et du Citoyen» 70, 71
De l'Esprit des Lois βλ. Montes-
quieu
Diderot, Dennis 25
Dommanget, Maurice 73
Du Contrat Social βλ. Rousseau
- Egger, Émile 38
Eideneier, Hans 33
Elian, Al. 93
Émile βλ. Rousseau
Engel, J. C. von 47
*Exercitium zu Pferde und zu
Fuss* βλ. Khevenhüller
- Fauriel, Claude 99
Fontenelle, Bernard Le Bovier
de 20, 23, 25
- Gaudin, Émile 20
- Gay, Peter 38
Georgescu, V. 93
Gessner, S. 35
— *Der erste Schiffer* 35
Godechot, Jacques 73, 95
- Haller, Albrecht von 27
Harvey, William 25
Hitchins, Keith 20
Hobsbawn, Eric 56
Hoffmann, Stanley 85
Holland, Henry 100
- Iorga, N. 91, 93
- Khevenhüller, L.-A. von 83
— *Exercitium zu Pferde und
zu Fuss* 83· βλ. καὶ Πήγας,
Στρατιωτικὸν Ἐγκόλπιον
- Kohn, Hans 16
- La Bergère des Alpes* βλ. Mar-
montel
Lefevre, Georges 73
Legrand, Émile 15, 58, 61, 63, 83
Locke, John 81, 82
- Mably, l'abbé, Gabriel Bonnot
de 65
— *Observations sur l'histoire
de la Grèce* 65
- Manin, Bernard 80
Marmontel, Jean-François 35, 36
— *La Bergère des Alpes* 35,
36
- Martinovics, I. 62
Mauzi, Robert 36
Metastasio, P.-B. 35, 37
— *Olimpiade* 35, 37

Montesquieu, Charles-Louis 68,
69, 80, 83-85

— *De l'Esprit des Lois* 68, 85

— *Περσικὲς Ἐπιστολές* 69

*Observations sur l'histoire de la
Grèce* βλ. Mably

Olimpiade βλ. Metastasio

Palmer, R. R. 16

Papacostea-Danielopolu, Corne-
lia 16, 17

Popovici, D. 20

Poster, Mark 30

Restif de la Bretonne, N.-E. 28-
30

— *Les Contemporaines mêlées*
28

— *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐ-
ραστῶν* βλ. Πήγας

Robespierre, Maximilien de 72

Rousseau, Jean-Jacques 24, 29,
30, 36, 79, 84-85, 87

— *Du Contrat Social* 85

— *Émile* 24

Stavrianos, L. S. 89, 95

Stoianovich, Traian 91

Sugar, Peter F. 91

Ubicini, A. 47

Voltaire, François-Marie-Arouet,
βλ. Βολταῖρος

Wangermann, Ernst 63

Woodhouse, C. M. 16

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ISBN 960-560-012-9